

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright
31. 05. 2012.

Petar Kropotkin

Moramo li da razmatramo ideal budućeg uređenja?

Petar Kropotkin

Moramo li da razmatramo ideal budućeg uređenja?
1873.

Prevela Jugoslava Široka. Preuzeto iz Petar Kropotkin,
Anarhizam i moral, Prosveta, Beograd, 1984, str. 15–71.
Пётр Алексеевич Кропоткин, *Должны ли мы заняться
рассмотрением идеала будущего строя?*, 1873.

<http://anarhisticka-biblioteka.net>

1873.

Sadržaj

I deo	5
II deo	31

Duboko poštujući neke predstavnike naše ruske emigracije i njihovu aktivnost u Internacionali, ipak ne nameravamo ni sa jednim da stupimo u blizak organizovani savez zato što ne vidimo mogućnost da takav savez postane realan. Nameravamo da se razvijamo samostalno, mimo bilo kog rukovodstva iz partija u inostranstvu, pošto smatramo da emigracija nikada ne može precizno da izrazi potrebe svoga naroda, osim u najopštijim crtama, jer je neophodan uslov za to prebivanje među ruskim seljacima i radnicima. Najzad, za potpuno povezivanje ljudi neophodni su čvrsti i bliski odnosi, koji u konkretnom slučaju nisu mogući.

1873.

I deo

Ja smatram da moramo.

Najpre, zato što u idealu možemo da izrazimo svoje nade, težnje i ciljeve, nezavisno od praktičnih ograničenja i nezavisno od našeg uspeha u realizaciji, određenog spoljašnjim uzrocima. Drugo, zato što u idealu može da se ispolji koliko smo zaraženi starim predrasudama i tendencijama. Ako nam se neke strane života učine toliko svete da u njih ne smemo da diramo čak ni kad analiziramo ideale, kolika će tek biti naša hrabrost u praktičnom rušenju tih strana života? Drugim rečima, dok intelektualna hrabrost još uvek ne garantuje praktičnu hrabrost, intelektualni kukavičluk svakako jeste merilo za praktični kukavičluk.

Kada govorimo o određenju ideala, imamo u vidu samo četiri-pet njegovih glavnih crta. Sve ostalo mora da bude neuklonivo ostvarivanje tih osnovnih načela u životu i zato to ne možemo sada da razmatramo. Oblici realizacije ne mogu se izvesti naučno, već samo višestrukim praktičnim procenjivanjem neposredno pre ostvarivanja i dok se ostvaruju u mestima, opštinama, zadrugama; dakle, ne sada kada je stvar tek u začetku.

Nema sumnje, socijalisti svih boja potpuno se slažu u idealima uzetim u njihovom najopštijem obliku. Društveni život koji žele da ostvare u bližoj ili daljoj budućnosti, uopšte uzevši gotovo je jedan te isti. Razilaženja ne proizlaze iz radikalnih razlika u samom idealu, već više iz toga što se jedni koncentrišu na ideal koji se, prema njihovom mišljenju, može ostvariti u bližoj budućnosti, a drugi na ideal koji je, prema mišljenju prvih, još dalek; dakle, ne iz radikalnih razlika u samom idealu.

U stvari, svi sadašnji socijalisti teže što potpunijoj *jednakosti uslova razvoja* pojedinca i društva. Oni žele uređenje u kome bi svako imao *mogućnost* da sredstva za život zarađuje vlastitim radom, tj. da svako ima pravo da iskoristi oruđa za rad i sirovine bez kojih rad nije moguć; da svako *nužno bude u situaciji* da sredstva za život zarađuje vlastitim radom. Oni žele takvu podelu korisnih poslova u društvu u kojoj se ne može desiti da se formira klasa koja bi se doživotno, a naročito ne nasledno, bavila isključivo *privilegovanim radom*, to jest, prijatnijim, lakšim i kraćim radom koji tim ljudima omogućava istu, a možda i veću imućnost u odnosu na ostale. Takođe, žele da svako ima istu mogućnost da

stekne ono teorijsko obrazovanje koje sada mogu da imaju samo malo-brojni; da odnosi pojedinca prema drugima budu takvi da on, crpeći iz tih odnosa najveće dobro, najmanje guši svoju individualnu slobodu i individualni razvoj. Da ukratko izrazimo ove stavove, sadašnji socijalisti teže jednakosti:

- u pravu na rad;
- u radu;
- u načinima obrazovanja;
- u društvenim pravima i obavezama, uz najveći mogući prostor za razvoj individualnih osobina;
- u aktivnostima koje nisu štetne za društvo.

Takav je program ogromne većine, a možda i svih socijalista našeg vremena. Čak i oni koji, prema svemu sudeći, propagiraju drukčiji ideal, koji, na primer, kao krajnji ideal propagiraju državni

komunizam ili hijerarhijski sistem i slično, u krajnjoj liniji žele jedno te isto. Pa, ako i zamišljaju koncentraciju jake vlasti u rukama vladajuće manjine ili izabраниh staraca i tako žrtvuju, na primer, individualnu samostalnost, to nije zato što joj ne pridaju nikakvu vrednost ili je smatraju štetnom, već samo zato što ne vide da je moguće ostvariti uređenje u kome bi se sve četiri forme jednakosti podjednako ostvarivale i žrtvuju neku formu da bi se postigle druge. Pri tome, niko od *živih* sledbenika ovih učenih socijalista i ne misli da svaka društvena forma može da se okameni i da se ne razvija dalje.

Sada ćemo razmotriti sve pomenute različite forme i uslove jednakosti ponaosob, koliko su one međusobno spojive i koliko je za solidnost svake potrebno njihovo povezano ostvarivanje. Pri tome ćemo posebno razmotriti praktične mere koje sada izgledaju korisne za ostvarivanje svakog dela tog ideala.

Prvi uslov jednakosti jasan je sam po sebi i najmanje može da bude sporan.

Da bi svaki član društva imao *mogućnost* da sredstva za život zarađuje vlastitim radom – ne podređujući se nikome, nijednom pojedincu, grupi ili zadruzi – on mora, očigledno, da ima mogućnost da u svako doba uzme lopatu kojom namerava da kopa, pamuk od koga namerava

jednom pokažu u svoj njihovoj životnoj golotinji, a prolivene reke krvi neće proteći bez traga. Socijalni prevrat se ne može izvršiti bez krvi; posle prvih reka poteći će druge (samo kada bi prve ublažile poplavu budućih)! Uostalom, te reke, možda potoci, već teku neprekidno, čas slabije čas jače, kroz poslednje desetine godina, i možda bi bilo bezumno da maštamo o tome da ih zaustavimo, i možda za nas nema boljeg izlaza nego da i sami nestanemo u prvoj reci koja je probila branu.

Naš odnos prema raznim partijama već je dovoljno jasno određen svim što je rečeno. Ipak, ukratko ćemo ga ponoviti.

Pre svega, kakav je naš odnos prema Internacionali? Smatramo da sada nije moguće govoriti o tome da li treba ili ne treba pristupiti Internacionali, i to ne principijelno već praktično. Dok nemamo jaku organizaciju među seljacima i radnicima, nijedan naš odnos sa njom ne bi bio radni, već privatni. Ali o takvim odnosima jedva da ima smisla razmišljati. Dakle, još je rano pitati se da li pristupiti ili ne pristupiti Internacionali. Možemo reći samo da postoje razlike u načinu mišljenja, u predstavama i težnjama između našeg naroda i zapadnoevropskih radnika. Zbog toga, kao i zbog jezičke razdvojenosti i naše ekonomske izolovanosti, u nekoj bliskoj budućnosti naši odnosi sa njima mogu biti bliski i živi samo preko pojedinaca. Neosporno, svaki socijalistički pokret na Zapadu brzo će odjeknuti i u našem narodu. Svaki značajan uspeh zapadnih internacionala biće i kod nas priman saosećajno i sa interesovanjem, bodriće i nas. Takođe je vrlo verovatno da će o odlukama Internationale i kod nas razmišljati, i to ne samo prosvetljena omladina, već i radničke grupe. Ali sve to još neće biti kontakt koji mora da postoji između delova *iste* partije. A takav odnos jedva da može uskoro da se uspostavi. Zato se ograničavamo samo na izjavu da se u principima, kao što se vidi iz svega rečenog, potpuno slažemo sa ogrankom federalista u Internacionali, a odbacujemo etatiističke principe drugog ogranka.

Što se tiče naših partija u inostranstvu, principijelno se slažemo sa ruskim predstavnicima federalističkog ogranka Internationale, ali se klonimo mešanja u nesloge tih partija, jer su one dobile lični ton. Živeći u Rusiji, mi ne možemo tačno da znamo kakav je karakter tih sukoba. U vezi sa njihovim periodičnim publikacijama, moramo reći da nijednu ne možemo da prihvatimo kao organ naše partije.

postoje snage, ni u jednom štrajku ne treba propuštati da narodni aktivisti aktivno učestvuju. Ali podsticati štrajkove samo zbog toga, sa svim užasnim posledicama po radnike, pogotovo u slučaju nevolje (oskudice, gladi, gubitak poslednje uštedevine), kategorički smatramo nepoželjnim.

Najzad prelazimo na poslednji oblik faktičke propagande. To su lokalni pokreti sa jasnim, opštim socijalističkim ciljem. Pretpostavimo da je osnovano misliti da bi u nekoj guberniji mogao da izbije ustanak sa *jasnim ciljem da se sva zemlja, sve fabrike, kuće, sav kapital preda seoskoj opštini i da se slobodno organizuje*. Ali, uz to se predviđa da takav pokret možda neće biti podržan i da će ga vojska ugušiti. Treba li učestvovati u takvom pokretu, treba li podržavati (moralno i fizički) one koji se spremaju da ga započnu, ili pak sav trud (na primer, prebacivanje svih postojećih snaga u tu guberniju) treba uložiti da se on spreči? U vezi sa tim, postoje različita mišljenja. Iako takav nemir, započet sa svakome razumljivim ciljevima, može da pokrene i susedne oblasti, niko ne može da garantuje da će on uspeti, čak ni kada su poznate sve okolnosti koje ga uslovljavaju. Istorija je puna iznenađenja, koja nisu uspevali da predvide ni najdarovitiji i najjupuceniji savremenici. Zato ne bismo prihvatili da odlučujemo o tom pitanju pre nego što upoznamo lokalne uslove i dok ih ne razmotrimo sa celim skupom narodnih aktivista. Ipak na to pitanje ukazujemo sada zato što se njime određuje plan delovanja partije. Ako se odluči da je *takav* lokalni pokret poželjan, onda bismo, ako to mesto želi, uputili tamo sve postojeće snage, umesto da ih razbacujemo po celoj Rusiji. Zato ćemo izneti nekoliko zapažanja koja pokazuju zašto bi to pitanje trebalo postaviti tek ako poznavanje lokalnih uslova dozvoljava da se ono razume.

Sta znači ugušen lokalni, a uz to i socijalistički pokret, dobro je poznato. Kakve orgije raspiruju večite krvopije naroda na mrtvim telima svega što je bilo pošteno, hrabro, pametno u poraženom kraju – to je žigom sramote utisnuto na zverskim licima tih krvopija. Kakvim teškim jarmom pritiska takav poraz poluravnodušnu većinu – takođe se zna. Ali zna se i to na kakvu se mržnju za ceo život zbog toga zaklinju oni preživeli koji imaju bar iskru ljudske duše, nezagađene životinjskim porivima. Poznato je i da će svakome ko nije slep otvoriti oči ta drama u kojoj su maske pale i u kojoj jedni dave druge mahnitošću slabih i podlih, iskaljuju zlobu na jakima i poštenima uhvaćenim u klopku. Neka se gospoda i car bar

da isprede nit ili da izatka tkaninu, da ima hranu, odeću, stan u kome mora da živi pre nego što napravi predmet koji ima prometnu vrednost, mesto gde će da radi. Očigledno, ako je u davna vremena proizvodnja bila tako jednostavna da za sve to nije bila potrebna veća akumulacija ranijih proizvoda (ako je svako mogao da proizvodi korisne prometne vrednosti samo pomoću sredstava za rad iz svoje porodice, obrađujući sirove proizvode koje je besplatno uzimao iz prirode), sada – a u tome i jeste progres društva – prethodna akumulacija proizvoda, radi stvaranja oruđa za proizvodnju i pripremanja sirovina, mora da bude tolika da je ne mogu ostvariti ni pojedinac ni samo jedna grupa pojedinaca. Jasno je, dakle, ako želimo da ličnost u radu ne mora da se podređuje, niti da (ni trajno ni privremeno) deo svoga rada, svoju snagu i nezavisnost prepušta pojedincima od čije bi samovolje uvek zavisilo koliki bi bio taj deo, onda se u rukama pojedinaca ne smeju nalaziti oruđa za rad, obrađiva zemlja, uskladišteni proizvodi, sredstva za skladištenje i transport (saobraćajnice, skladišta), sredstva za život u toku rada (hrana i stanovi).

Tako, u budućem društvu koje želimo, odbacujemo svaku privatnu svojину, svaku svojину akcionarskih društava, zadruga, ili slično. Piscu iz ranijih vremena koji su slično mislili nisu videli drugo rešenje osim da se društveni kapital preda državi, tj. Moćnoj organizaciji koja zastupa interese društva i koja Upravlja svim poslovima koji se tiču društva u celini.

Njoj je prepušteno da svakom članu društva obezbedi mogućnost da dobije sredstva za rad koja su mu potrebna, i, drugo, prepušteno joj je da članovima društva raspodeljuje proizvode koje su sami izradili. Ali, baš zato, sjajni snovi zastupnika takvih učenja nisu sticali dovoljno pristalica među onima koji te snove treba da realizuju. U samom idealu takvih učenja ostvarivala se samo jedna strana života – ekonomska. Oni pak, koji su navikli da misle konkretno, dobro su razumeli da će, bez obzira na uslove stvorene da bi vlasti izrazile mišljenje većine, bez obzira na agilnost, promenljivost i laku zamenljivost njihovog sastava, uvek ta grupa ljudi, u čiju se korist društvo odriče svojih prava, biti vlast odvojena od društva, koja će težiti da svoj uticaj i svoje uplitanje proširi na stvari svakog pojedinca. I što je oblast delovanja te vlasti šira, za društvo su veće opasnosti od porobljavanja, verovatnije je da će vlast prestati da bude izraz dobra i želja većine.

Zato su i mase i mnogi mislioci odavno shvatili da ako se ta najhitnija osnova društvenog života preda u ruke bilo kakve izabrane vlasti, to je izvor najvećih nevolja, ako ne i pravo samoubistvo društva.

Od ovakvog saznanja najprirodnije je bilo preći na to da ceo kapital, koji su u ovom ili onom obliku sakupile prethodne generacije, mora da postane dobro svih, celog društva koje i treba njime punopravno da raspolaže.

Najneposrednij i oblik, izraz tog ideala, predstavlja sledeće:

da se sav postojeći aktivni i pasivni kapital prizna kao vlasništvo svih članova one teritorijalne jedinice (grupe, oblasti, nacije, zemlje) u kojoj dolazi do socijalnog prevrata;

da se aktivni društveni kapital (zemlja koja se obrađuje, rude koje se prerađuju, fabrike, železničke pruge u upotrebi ili u izgradnji, stambene zgrade i slično) preda na korišćenje (na neko vreme) onim ljudima koji tu ulažu svoj rad;

da se mere, potrebne za ujednačavanje uslova u kojima se nalaze pojedine radne grupe u različitim malim teritorijalnim jedinicama (gradu, guberniji), preduzmu zajedničkim dogovorom tih grupa, a da se ostavi mogućnost za dalju preraspodelu da bi se ujednačili uslovi u većim savezima tih manjih teritorijalnih jedinica.

Još je jasniji drugi uslov jednakosti, naime da svako *nužno* bude u situaciji da sredstva za život zarađuje ličnim radom. Taj cilj je zajednički svim socijalistima i oni ga potpuno jasno izražavaju. Razlike postoje samo u vezi sa tim šta treba smatrati ličnim radom, ali to je u velikoj meri posledica nerazumevanja. Svi su ekonomisti oduvek razlikovali proizvodni i takozvani koristan rad, uključujući u ovaj drugi rad naučnika, pisaca, umetnika, administracije i slično. U datom slučaju, ova podela je jedva valjana i jedva dopušta podelu na rad koji je za tu grupu neophodan i koji to nije. Mislimo da kao rad treba priznati samo proizvodnju koja može da bude korisna celom društvu i kojom želi da se koristi njegov najveći deo. Na taj način, u svojoj formuli moramo da dodamo ovo: rad koji traži veći deo društva. Jasno, podela različitih vrsta rada u odnosima članova neke grupe tiče se samo te grupe, a u svim njenim odnosima sa drugim

ne izgubi veru da će postići konačni cilj, radnički pokret se na štrajkove neće orijentisati tako energično kako je do sada bilo u Zapadnoj Evropi.

Ako za nas štrajk ne može da bude cilj po sebi, može li ipak da bude korisno sredstvo za postizanje postavljenog cilja? Može li štrajk, dajući stvarni svima dostupni impuls za organizovanje, da u organizaciju privlači one koji joj bez takvog podsticaja ne bi pristupili? Može li on da posluži kao dobra prilika za socijalnu propagandu?

Ovde se, dakle, ponovo susrećemo sa istim pitanjem: koliko je za postizanje zadatog cilja korisno postaviti na početku neki drugostepeni, indirektan cilj? Drugim recima, koliko je korisno privlačiti u organizaciju koja ima u vidu socijalni prevrat ljude koji još ne misle da je on nužan? Odgovor na ovako postavljeno pitanje je jasan. Naravno, to nije korisno jer će takvi ljudi samo smetati da organizacija ostvari svoje ciljeve. Na njih, prema tome, treba delovati na drugi način. Uopšte smatramo da je ne samo nepošteno, već i nekorisno, pridobijati ljude za neki cilj podmećući im drugi. Što se tiče toga da štrajk može da posluži kao dobar povod za socijalnu propagandu, treba primetiti da uvek postoje prilike za kritiku društvenog života, a štrajk i nije najpogodnija. Štrajk je dobro sredstvo za buđenje svesti o vlastitoj snazi samo onda kad se završava pobedom. Oslonimo se na primere iz Zapadne Evrope. Svi koji se bave štrajkovima tvrde isto. Štrajk se samo onda može ovenčati uspehom kada su radnici (da sada ne pominjemo intervencije vlasti i pretpostavimo čak da nje i nema) još ranije imali rezervni fond i kada dobijaju pomoć (brzu) iz drugih kasa, i slično; još ranije smo rekli zašto ne nameravamo da stvaramo jaku organizaciju za štrajkove.

Što se tiče svesti o jedinstvu i solidarnosti, kojoj tako odgovara saradnja u vreme štrajkova, mislimo da se to podjednako postiže stalnim vezama između grupa potrebnih svakoj organizaciji, vezama koje su življe i bliskije kada je sastav grupa jednorodniji. Glomazna organizacija za štrajkove tome nikako ne odgovara. Naprotiv, ona više šteti time što u sastav grupa unosi šarolikost agitatorske pripremljenosti. Eto zašto mislimo da velika organizacija za štrajkove kod nas ne bi bila svrsishodna.

Ostaje još vaspitni elemenat štrajka. Svaki štrajk poučava učesnike da zajednički vode stvari, da dele obaveze, zatim, da izdvaja najtalentovanije ljude, najpredanije zajedničkom cilju, da pojačava njihov uticaj, i najzad, upućuje ostale da takve ljude prepoznaju. Zato mislimo, ako

povisi i plata onda kada, usled porasta skupoće, ona više nije dovoljna za opstanak. Zato je u Zapadnoj Evropi štrajk postao uobičajeno oružje u borbi između radnika i kapitala, kako u industriji tako i u poljoprivredi. Organizovanje štrajkova je čak dugo bio jedini cilj koji su postavljali, a još i danas to čine, mnoga radnička udruženja i mnogi agitatori. Kod nas je štrajk mnogo reda pojava i to iz više razloga, koje nećemo sada pominjati. Mora li i kod nas da se propagira štrajk, onako kako se poslednjih dvadeset, trideset godina propagira u Zapadnoj Evropi? Zar ne možemo i mi njime da postignemo rezultate kakve su postigli zapadnoevropski radnici u prilog socijalnoj propagandi?

Bilo bi krajnje nepravilno upoređivati našu situaciju sa zapadnoevropskom. Štrajkovi u Zapadnoj Evropi nisu pojave iz poslednjih godina, čak ni iz poslednjeg veka. U Engleskoj, tj. u zemlji gde su pomoću njih najviše povišene nadnice i smanjeno radno vreme, štrajkovi su počeli još u XVIII veku. Za razvoj tako masovnih i snažnih radničkih saveza, kakvi su u prošlom veku bili formirani uglavnom radi štrajkova, sada bi bile potrebne čitave decenije. Zato je Engleska mogla da pretekne druge zemlje u smanjenju radnog vremena i povećanju nadnica. Sada se to dešava svuda, ali ipak u manjoj meri nego u Engleskoj. Radnički savezi formirani zbog štrajkova ne mogu brzo da postanu snažni i – za to je potrebna duga tradicija i štrajkova koje vlast nije sputavala, potrebno je dugogodišnje vaspitavanje.

Sada radnici stvaraju nove ideale, nove ciljeve i težnje. Zadatak radničkog pitanja više nije delimično poboljšanje svakodnevnog života, već da se oruđa ?a rad predaju samim radnicima. U tom obliku se zadatak postavlja i kod nas. Prema tome, pitanje je da li sada, kada je zadatak postavljen šire, treba da stvaramo organizacije kakve su na Zapadu postojale u vreme borbe za poboljšanje svakodnevice, a ne za koreniti preobražaj? Odgovor je jasan: *ne!* Zar može da bude korisno suprotstavljati se zlu u njegovom posebnom obliku, kada se već vidi šta je opšti uzrok zla? Zar smemo da krijemo taj opšti uzrok? Zar i mi i radnici, kada već znamo uzrok i kada se pojavila nada da će zlo biti iskorenjeno, smemo da unosimo u propagiranje štrajkova onakvu veru kakva je bila u vreme kada je štrajk bio jedino oružje u borbi protiv kapitala? Jasno je da u Rusiji, u kojoj radnički pokret tek nastaje, ne mogu da se grade tako snažne organizacije za štrajkove kakve postoje u Zapadnoj Evropi. Ako

takvim grupama tiče se i onih sa kojima ta grupa razmenjuje proizvode ili stupa u savez. Tako, u opštini u kojoj nisu svi članovi pismeni i ne mogu dalje da se obrazuju, predavanje više algebre ne mora da se prihvati kao rad, već može da bude samo stvar dokolice. S druge strane, ako je celo društvo muzički toliko razvijeno da je u njemu slušanje muzičkih dela postalo neophodno, njihovo izvođenje bi se priznalo kao rad koji se može razmenjivati za odgovarajući rad, ako to prihvati većina. Očigledno je, međutim, da druge grupe, manje muzički razvijene, ne moraju da kao potreban proizvod priznaju muzičke instrumente koje je izradila prva grupa i mogu da ne pristanu na razmenu za odgovarajuću količinu rada koji same priznaju kao potreban. Ogromna razlika između postojećeg i projektovanog stanja stvari vidi se iz toga što sada šaka ljudi, vladajući tuđim radom, ima pravo da ga troši nekontrolisano na zadovoljavanje svojih potreba i da tako radom svih plaća samo njoj potrebne proizvode ili ponašanja. To se zlo uklanja.

Više puta je rečeno da uređenje koje mi zamišljamo ima drugi nedostatak. Govorilo se da potrebe većine nikako nisu i potrebe progresa ljudskog društva, da je progres u društvu uvek tekao tako što se neka manjina, slučajno zatečena u posebno povoljnim uslovima, razvijala više od ostalih, otkrivala i objavljivala svetu nove istine koje je razumevalo nekoliko tome dorašlih ljudi. Iako, iz razloga koji ćemo navesti, sumnjamo da u većini slučajeva progres u društvu teče tako i da tako mora biti, a čak i kada pretpostavimo da je to bilo jedino moguće, makar u nekim retkim ili izuzetnim slučajevima, moramo da se zapitamo da li podela rada koju predlažemo u našem idealu, može da suzbije tu iskru progresa.

Jasno je da su svi koji su mislili na takav način polazili od savremene situacije i *idealnu* procenu rada zamišljali u *sadašnjem* društvu, sa sadašnjim zagušljivim radionicama, uz prekomerni iscrpljujući i neizdržljiv automatski rad, koji je za neke sada nužan da bi imali bar utočište i koru hleba. Očigledno, podela poslova o kojoj govorimo moguća je samo u društvu koje je pretrpelo promenu o kojoj je bilo reči u vezi sa prvim uslovom jednakosti. A za takvo društvo je nezamislivo da nema dovoljno slobodnog vremena. Kad su neki ekonomisti govorili da bi se ravnomernom raspodelom svekolikog sadašnjeg prihoda neradnog dela društva prosečna zarada svakog člana povećala za pet sua (osam kopejki) – uzimali su uslov koji nije moguć, tj. zamišljali su podelu koja nije moguća u

sadašnjem društvu, uz zadržavanje sadašnjih uslova i načina proizvodnje. Naravno, sada se ne može odrediti čak ni koliko bi vremena svaki član društva trebalo da radi na proizvodnji predmeta potrebnih da se svima obezbedi komfor kakav imaju ljudi iz nižih delova sadašnjeg srednjeg sloja. Ipak, može se reći, dok sada svaki radnik prosečno, u Nemačkoj, izdržava pored sebe još troje, a u Francuskoj skoro četvoro ljudi, od kojih je samo jedan član radničke porodice a ostali su paraziti svoje porodice, u bolje organizovanom društvu izdržavao bi samo jednog čoveka, najviše dvoje, tj. uključujući i njega samog, ukupno dvoje-troje ljudi umesto četvoro-petoro, pa bi radio upola manje, tj. pet i po sati umesto jedanaest sati dnevno (ukupno trideset i tri sata nedeljno) a da nimalo ne umanjí svoj imetak. Imajući u vidu sve neproizvodne društvene rashode uslovljene uglavnom društvenim sukobima (vojske, ratovi, zatvori, sudovi, tužbe i drugo), imajući, dalje, u vidu kakve se neizmerne količine rada gube na proizvodnje predmeta koji ne povećavaju proizvodne snage naroda, shvatićemo koliko bi slobodnog vremena, u pravedno organizovanom društvu, ostajalo za zadovoljenje čak i takvog komfora o kakvom sada ne mašta ni srednje plemstvo. Razumećemo koliko je bliže istini bio Oven, koji je tvrdio da bi za to, i za još mnogo štošta, dovoljan bio tročasovni rad svih članova društva.

Eto zašto (čak i kada pretpostavimo progresivan uticaj manjine) smatramo da bi pojedinci imali potpunu mogućnost da stvaraju sve one progresivne ideje koje se mogu stvoriti i širiti; da pronalaze sve ono mehaničko oruđe koje bi čovečanstvu pomoglo da zadovoljava svoje potrebe; da otkrivaju i usavršavaju sva zadovoljstva koja doprinose daljem razvoju čoveka. Pripremljenost baze društva, čiji bi članovi od detinjstva mogli da dobijaju spremu koju sada mogu imati samo retki srećnici, sposobnost društva da prihvata sve dobro i eliminiše sadašnje prepreke, mogućnost da se izjednači dobro sa društveno korisnim, a loše sa društveno štetnim, najzad, priliv celokupne sada neaktivne mase ljudi u oblast zanatskog, naučnog i umetničkog stvaralaštva – sve to jeste zaloga progressa u budućem društvu, i to ne samo isto tolikog kao do sada, nego i deset i sto puta većeg.

(pa prema tome u očima naroda) neuporedivo lakša nego kazna koja stiže druge. Očigledno je da u takvoj situaciji čovek iz intelektualne sredine gubi kredit za buduću agitaciju u datom mestu, čak ni u ime opštih principa ga ne može imati. Najzad, sredstvo koje ne vodi cilju direktno, može veoma lako samo da postane cilj. Zato u svakom takvom poslu, prilikom donošenja odluke, moramo imati i stav prema vladajućem mišljenju o konkretnom pitanju. Podjednako je važno i to da svaka slična agitacija oduzima vreme i odvlači pažnju od one mnogo važnije.

Može da se pojavi i sledeće razmišljanje. Agitacija koja nije potkrepljena nikakvim delom prestaje da doprinosi elanu aktivista. Takvi ljudi ne mogu mirno da podnose nepravde koje ih okružuju i žele da započnu borbu protiv njih, ma kako se one ispoljavale. Uzdržavati se od protesta kada se on uporno nameće, znači razvijati ravnodušnost prema okolini i predstavlja licemerje.

Smatramo, međutim, da bi takav prigovor bio netačan. Pre svega bilo bi poželjno da se agitatori odnose prema propagandi i organizaciji kao prema poslu, dok borbu protiv starešine ili majstora ne moraju smatrati ozbiljnom „stvari“. Čovek koji na svaku činjenicu sa kojom je suočen gleda upravo sa stanovišta propagande i organizacije, umeće uvek da objasni okolini kako je to samo pojedinačna pojava nečeg opšteg. Umeće, takođe, da strasnu mržnju, raspaljenu pojedinim događajem, usmeri na opšteg neprijatelja. Dalje, svaki aktivan i osetljiv čovek sklon je, i bez uticaja sa strane, protestu protiv svake niskosti. Takvi ljudi će se pre uzdržati od strasnog protesta protiv pojedine situacije, pokazujući da je bolje to iskoristiti za organizovanje naroda, nego da se strast još raspiruje protiv samog događaja. Najzad, u svakom protestu koji je u toku (ma kako bila očigledna njegova bezizlaznost i šta god da je protiv njega zaključeno u prethodnoj proceni) i u svakom riziku seoske opštine, agitator mora da bude na čelu. O toj abecedi ne treba više govoriti.

Sve rečeno odnosi se i na problem *štrajka*. O tome je već toliko napisano i kazano da ćemo se ograničiti samo na opšte zaključke.

Pre svega, jasno je da položaj radnika ne može suštinski da se popravi štrajkovima kao ni palijativnim merama. Malo poboljšanje koje se ponekad postiže štrajkom, bilo to smanjenje radnog vremena bilo povećanje nadnice, uvek biva samo privremeno i veoma se brzo gubi. Može se navesti činjenica da je u Zapadnoj Evropi štrajk jedino sredstvo da se bar malo

u zajedničkom životu radnika i intelektualne omladine vaspitane u tom duhu. U svakom slučaju, ako karakter ljudi koji su se zbližili dopušta da se stvore takve zajednice, onda ih ne treba prenebregavati.

Što se tiče raznih lokalnih nemira sa parcijalnim ciljevima (na primer, protest protiv majstora ili šefa u fabrici, protest protiv neke represivne mere, zatim seoski nemiri radi obračuna sa načelnikom, pisarom, sudijom i slično), u njima vidimo vaspitno sredstvo masa i priliku da narodni agitatori bliže upoznaju ljude, da izuzetne ličnosti steknu lokalni uticaj i, konačno, priliku za vaspitavanje u duhu protesta, manje ili više uvek rizičnog. Takav značaj parcijalnih nemira, naravno, ne može se poricati, a pošto se oni uvek dešavaju nezavisno od pojedinaca, onda agitator može da im pribegne samo da bi se bliže upoznao sa ljudima. Zatim, mora se priznati da takvi nemiri, ako nisu surovo ugušeni, uvek podstiču duh nezadovoljstva i bes u masi. Priznajući da je to korisno, očigledno moramo da rešimo pitanje da li ih u interesu organizacije treba podsticati i podržavati. Smatramo da se ne može dati uopšten odgovor. Za svaku posebnu odluku treba imati u vidu koliko svaki takav nemir može da koristi ili šteti uspehu organizacije i propagande. Ako se može predvideti da takav nemir, pošto je pružio mogućnost da se ljudi bliže upoznaju, ne rezultira udaljavanjem agitatora iz sredine u kojoj su već stekli poverenje, i ako pri tom pruži masama mogućnost da osete snagu složnog protesta, onda naravno treba podsticati i izazivati takav nemir. Ako se pak može predvideti da nemir, iako je postigao svoj cilj, dovede do udaljavanja agitatora iz sredine u kojoj bi bilo poželjno da ostanu, onda ga treba izbegavati. Te najaktivnije ličnosti treba, prema našem mišljenju, visoko ceniti i ne izlagati ih riziku zbog sitnica ili rezultata koje bi neko mogao da zloupotrebi. Najzad, pri tome treba imati u vidu da nijedna vlast, i na Zapadu i kod nas, neće oklevati da prihvati takav program i da čak i sama izaziva lokalne pokrete da bi uhvatila najbolje ljude, da bi ih proterala ili postreljala i tako stanovništvu ulila strah. Zato svaki takav pokret predstavlja mač sa dve oštrice. S jedne strane, odnosi između vlasti i naroda postaju jasniji, ali, sa druge strane, slabi snaga revolucionarne partije i najboljih ljudi datog područja. Najzad, ima još nešto što se tiče samo ljudi iz takozvane građanske sredine. U mnogim nemirima oni neće trpeti sve posledice pokreta koje pogađaju seljake i radnike. Ma kako da je kazna koja stiže čoveka iz inteligencije moralno teška, ona je materijalno

Zato smatramo da je naš drugi uslov, neophodan za jednakost, da je najneposredniji a ujedno i najpotpuniji korak u ostvarenju tog ideala: priznati *društvenu* prometnu vrednost samo onim predmetima koje većina date grupe ili saveza prihvati kao potrebne društvu.

Sve što je rečeno uverava nas da je ost varljiva i praktično svrshodna takva podela korisnih poslova da ne postoje grupe koje se bave isključivo privilegovanim radom, na primer umnim radom, upravljanjem nekim poslovima u fabrici, zavodu, opštini i slično. Nema sumnje, u postojanju takve klase ljudi ispoljava se nejednakost, sama po sebi potpuno nepoželjna. Sumnje i prigovori mogu se pojaviti samo što se tiče sledećeg:

- 1) postojanje takve klase jeste neophodno za dalji razvoj;
- 2) sa stanovišta, prema mišljenju mnogih, nužne, podele rada.

Već smo rekli da nije pravedno niti korisno društvenim radom plaćati predmete kojima se koristi i koje traži samo manjina. Rekli smo takođe da će za proizvodnju takvih predmeta biti dovoljno slobodnog vremena pošto se završe poslovi koje društvo zahteva, kao i da moguće razmere dokolice (uz pripremljeniju bazu društva i veći broj ljudi koji mogu da iskoriste dokolicu za razne aktivnosti koje doprinose progresu društva) jesu zaloga da neće biti stagnacije u kulturi i civilizovanju društva.

A sada idemo dalje. Kažemo da među poslovima koje će određena grupa ljudi priznati kao potrebne može biti pnih tako reći povlaštenih. U prvo vreme će svakoj opštini zatrebati učitelj, lekar, knjigovođa, a nešto kasnije i profesor, naučnik, tehničar, verovatno i finansijski stručnjak, itd. Postavlja se pitanje, da li bi za samu opštinu bilo povoljnije da učitelj, u toku onih sedam-osam sati koje će svaki član društva morati da posveti društveno potrebnim poslovima, samo podučava decu ne radeći ništa drugo, ili on ujedno treba (svakodnevno ili povremeno) da ispunjava i druge obaveze iz takozvanog crnog rada, na primer da čepa drva za školu (ako zatreba), da pere i maže podove, da loži peći, čisti školsko dvorište, popravljva školski pribor, itd.? Da li profesor – u opštini kojoj je potreban – treba samo da predaje u toku obaveznih sedam-osam sati, ili i da u radionicama pravi instrumente zajedno sa bravarima i mehaničarima, da čisti u univerzitetskoj zgradi, itd.? Smatramo da treba da radi na ovaj drugi način. Pošto je formiranje klase intelektualaca i aristokrati je čistog rada

uporedo sa demokratijom prljavih poslova potpuno nepoželjno, čitav je problem, dakle, samo to koliko je za društvo povoljna raspodela poslova kojom se pojedinci ne bi specijalizovali kao sada. Darwin koji izbacuje đubre čini se ljudima kao apsurd samo zato što ne mogu da se odvoje od predstava u potpunosti uzetih iz savremenog društva. Zaboravljaju da je ličnost kao Darwin, koji je u intelektualnom razvoju pretekao svoje društvo za čitav vek, mogla da se formira tek kad su se tokom mnogo godina izdvajali posebno povoljni, izuzetni uslovi. Oni pretpostavljaju (potpuno neosnovano) sledeće: da Darwin i Valas (Wallas) nisu 1859. godine postavili hipotezu o prirodnom odabiranju, čovečanstvo za nju ne bi znalo još mnogo vekova, i misle da nije moglo biti takvih društvenih uslova u kojima je ta hipoteza mogla da bude postavljena i ranije. Najzad, oni smatraju da se jedini i najpogodniji tok progresa dešava kada se kod pojedinaca jave takva saznanja koja većinu prevazilaze za čitave vekove ili milenijume. Takva shvatanja i predstave su, međutim, u najvećoj meri netačni.

Na osnovu svega što je rečeno, smatramo da je na početku apsolutno neophodno: prihvatiti da je klasa koja se bavi privilegovanim zanimanjima nepotrebna; drugim rečima, da je za sve članove društva obavezan manuelni rad, a da svaki čovek ima punu slobodu izbora zanimanja ako potvrdi da je sposoban za njih.

Ostvarenje ova dva uslova jednakosti i njihov prelazak u stvarni život obezbeđuje se realizovanjem trećeg uslova, tj. jednakosti u obrazovanju, i to ne samo mogućnosti za tu jednakost, nego i stvarne, faktičke jednakosti.

Budući da negiramo da se najpogodnije progresivno kretanje u društvu odvija razvojem manjine (koja stiče neuporedivo veće obrazovanje nego ostali u društvu), nikako ne želimo da tu manjinu izdvajamo društvenim sredstvima. Zato nam ne trebaju ni univerziteti, ni akademije koji se izdržavaju društvenim sredstvima ako se njima ne koriste svi članovi društva, bez izuzetka. Ako pojedinci koji svoju dokolicu žele da upotrebe za dalje razvijanje svojih intelektualnih sposobnosti budu osnivali više škole, naučna društva, konzervatorij ume i slično, neka oni to čine, ali na račun rada proizvedenog u dokolici, neka posećuju te ustanove u slobodno vreme, koje će drugi članovi društva možda koristiti za razonodu i veselja. Društvo koje ne želi da stavi šapu na uslove jednakosti do kojih

manje srećnoj sabraći. Ono što veoma zavisi od slučajnosti, pripisuju svojoj energiji itd. Ukratko, verujemo da svaka zadruga, ma kako uspešna, predstavlja način da se najpametniji radnici odvuču u poluburžoaski položaj i da se revolucionarnoj agitaciji oduzmu često izuzetne snage. Zato mislimo da zadruge nisu sredstvo za socijalnu propagandu.

To su najprirodniji opšti zaključci, a svaki od njih može da se potkrepi i razvije desetinama dokaza iz životnog iskustva. Čitava zapadnoevropska, a delimično i ruska praksa, daje bogat materijal za to. Prirodno, potrošačkim zadrugama takođe malo pridajemo vaspitni značaj. Nemački agitatori koji se oduševljavaju rezultatima jevtinoće u nekoj društvenoj kuhinji i zajedničkom vođenju kuhinjskih poslova pridaju vaspitni značaj, mogu se upravo u Rusiji, gde svaka zadruga fabričkih radnikasamaca predstavlja takvo udruženje, uveriti kako je taj princip jednostavan i lako razumljiv bez ikakve propagande i kako se on lako ostvaruje ako ne nailazi na povremene spoljašnje ili istorijske smetnje. Oni bi se takođe uverili kako je spor put koji su izabrali ako ustanovu potrošačkih društava smatraju stepenicom ka revoluciji.

Isto mislimo i o kasama uzajamne pomoći. Na njih se bezuslovno mogu primeniti sva prethodna zapažanja, a mogu se potvrditi još većim brojem činjenica koje pokazuju njihovu nemoć i štetnost. Smatramo da je lični prilog, kada treba pomoći nesrećno nastradalom drugu, moralniji nego kasa, koja se pretvara u nekakav porez na siromaštvo. Zato takve kase ne možemo propagirati, a od toga ćemo odbijati i svoje prijatelje.

Ali zato smatramo da su korisne sve *kase za socijalnu propagandu*, tj. za nabavljanje knjiga koje doprinose buđenju kritike postojećeg i svesti o vlastitim snagama, kao i za pomoć agitatorima koji zbog propagande ostavljaju posao i boravište. Ipak, svesni smo i slabosti tih kasa i zato ne preuveličavamo njihov značaj. Razume se, takvih kasa će biti više ako je veća potreba za propagandom i organizacijom. Najzad, od sličnih vaspitnih mera kao korisnu smatramo *život radnika na komunističkim principima*, tj. zajedničko raspolaganje svim nadnicama. Ipak, dobro znamo da se ova forma suočava sa velikim teškoćama, zbog nemogućnosti da se u sadašnjem društvu razvije komunistički duh, a to je posebno teško u lokalnim uslovima. Zato smatramo da se ta mera može preporučiti kao odlično vaspitno sredstvo za agitatore, ali da se može primenjivati samo u ograničenim razmerama i sa izuzetnim pojedincima, a najviše

suprotne zahtevima me. Nama su, međutim, potrebne i kratke priče koje cenzura dopušta, a koje dotiču razne strane društvenog života, zato što se sa knjigom koju cenzura ne odobrava ne treba pojavljivati prvi put u potpuno nepoznatoj grupi radnika i seljaka. Uvek ćemo se truditi da kod naših pišaca podstičemo i da među ranije izdatim pronalazimo priče koje bi, pošto u krajnjoj liniji nisu štetne, mogle da budu povod za potrebne razgovore. Razume se, za to ne treba puno vremena, a sredstva se mek mogu naći sa strane.

Najzad, pretpostavljamo da bi bilo veoma korisno imati malu periodičnu publikaciju pisanu jezikom pristupačnim seljacima i radnicima, posvećenu istom cilju.

Preostaje nam, najzad, da razmotrimo oblik koji nazivamo *faktičkom* propagandom.

Tu ubrajamo sve akcije koje, kako prema našem tako i prema mišljenju drugih, doprinose širenju naših shvatanja i organizovanju narodne revolucionarne partije. Ovde ćemo, dakle, razmotriti sve one forme kojima se propagiraju socijalna shvatanja, kao što su proizvođačke i potrošačke zadruge, zatim pokrete kao što su, na primer, lokalni nemiri u fabrikama ili selima sa nekim parcijalnim ciljem, usmereni protiv nekih lokalnih zlo-upotreba i, najzad, lokalne narodne pokrete koji imaju opšti socijalistički cilj.

Počinjemo od *zadruga*. Posle onog što je već rečeno, ne moramo ni reći da zadruge smatramo potpuno neprikladnim i nesvrishodnim sredstvom za poboljšanje društvenog života. Kao vaspitna mera za pripremanje socijalnog prevrata one su ne samo nekorisne, već sasvim štetne. Svako privremeno poboljšanje materijalnog života male grupe ljudi u sadašnjem pljačkaškom društvu neminovno izaziva jačanje konzervativnog duha. Čitava njihova dalja aktivnost usmerena je na čuvanje i održavanje tog privilegovanog položaja, i baš zato oni na fatalan način gube svaki impuls i, posebno, realnu mogućnost da se to poboljšanje proširi i na ostale. Apsorbovani poslovima svoje zadruge, oni su prvenstveno njima posvećeni i teško će svoje vreme posvetiti aktivnoj socijalnoj propagandi. Zatim

postepeno gube svaku volju da se njome bave. Poboljšanje situacije samo razvija brigu da se ona održi, sačuva od bilo kakvog pokreta, mešanja policije itd., i, najzad, razvija samozavaravanje i nadmen odnos prema

je došlo vlastitim naporom nije dužno da na te ustanove daje ni jednu jedinicu društvenog rada.

Mi ne želimo da i obrazovanje još od detinjstva nastoji da razdvoji ljude na one kojima se upravlja i one koji upravljaju, pri čemu oni prvi imaju da znaju prvenstveno za teške poslove, neophodne za svakodnevni život, a drugi prvenstveno za načine upravljanja i takozvana viša ispoljavanja ljudskog duha. Zato nam uopšte ne trebaju univerziteti koji će stvarati lekare, dok će većini trudbenika na istom polju biti suđeno da budu čuvari, bolničari i lekarski pomoćnici; advokate, dok većina mogu da budu samo pisari; profesore pored čuvara kabineta; tehnologe pored rudara.

Ponavljajući Prudonovu formulaciju, reći ćemo: ako pomorska škola nije sam brod sa ravnopravnim mornarima koji stiču teorijsko znanje, onda ona stvara oficire iznad mornara, a ne mornare; ako tehnička škola nije sama fabrika, sama radionica plus škola, onda ona stvara poslovođe i direktore, a ne radnike, itd. Nama ne trebaju takve privilegovane institucije, ne trebaju nam ni univerziteti ni tehničke škole i pomorske akademije izgrađene samo za manjinu. Treba nam bolnica, fabrika, hemijska laboratorija, brod, proizvodna radionica plus škola za radnike, koja će, kad postane imovina svih, nezamislivom brzinom preći nivo sadašnjih univerziteta i akademija. Uklonivši sav nepotreban balast nekorisnih znanja, otkrivajući ubrzane načine obrazovanja (koji nastaju tek kada postoji neodložna potreba za njima), škola će pripremati zdrave radnike, podjednako sposobne i za dalji umni i za dalji fizički rad.

Koliko će sati i u kom uzrastu učenik morati da *proizvodi* (ne da se igra proizvodnje kao u sadašnjim tehničkim školama i gimnazijama), a koliko da se bavi teorijskim predmetima, i do kada će ovo drugo biti obavezno, odlučivaće tada svaka opština, svaki okrug nezavisno, a odluka neće biti slučajna kao sada, već zasnovana na razumnim principima.

Na kraju, da kažemo nekoliko reči o obaveznom školovanju koje je uvek bilo predmet mnogih rasprava. Smatramo da je izvor svih sporova bilo to što su protivnici obaveza uvek imali u vidu savremenu državu sa svim njenim atributima. Ali, jasno je, možemo da govorimo ne o obavezi školovanja u sadašnjem društvu sa njegovom sadašnjom državom, već u budućem društvu sa ustanovama koje bi obavljale korisne funkcije (ili, tačnije, koje mogu biti korisne) koje sada izvršava država. Zato, naravno, smatramo da će u budućem društvu, do izvesnih granica koje će

određivati samo društvo, školovanje biti obavezno i da treba da bude obavezno.

Na osnovu onoga što je rečeno, za realizaciju treće strane ideala jednakosti treba priznati kao neophodno da se zatvore svi univerziteti, akademije i druge više škole i da se svuda otvore školeradionice koje će vrlo brzo u obimu predavanja dostići i prevazići nivo sadašnjih univerziteta.

Za sva socijalna učenja uvek je bilo najteže da se slože oko četvrte tačke – političke jednakosti. Nekoliko desetina godina učeni predstavnici socijalizma nisu smatrali da svoje ideale mogu ostvariti drukčije nego posredstvom snažne centralizovane države, snažne vlasti koja bi uspostavljala i regulisala sve društvene odnose, mešala se u sve sitnice individualnog ljudskog života. Takva shvatanja su se naročito razvila kod pisaca u Francuskoj i Nemačkoj. Zato je prirodna odbojnost, kako većine masa, tako i veoma iskrenih socijalista prema drugim, opravdanim principima komunizma.

Međutim, jasno je da je sve to jednostavno posledica nerazumevanja. Spašen od većito zastrašujuće predstave o moćnoj vlasti, komunizam je počeo brzo da se širi čak i u Zapadnoj Evropi u izmenjenom i ograničenom obliku pod nazivom kolektivizam.

S druge strane, mnogi najbolji mislioci ovog veka nastojali su da kroz literaturu odrede u kojim uslovima može da se postigne takvo uređenje u kome se pojedincu obezbeđuje najveća sloboda delovanja i razvoja, uz najmanja ograničenja. Sve dok su se bavili idejom da izgrade samo čisto političke odnose, ovi mislioci nisu mogli da dođu ni do kakvih praktičnih rezultata. Ali preneto u oblast ekonomskih odnosa, pitanje se razrešuje mnogo jednostavnije. Najidealnija forma do koje su došli pobornici ideje državnosti je federativnorepublikanska, u kojoj je opština tako samostalna da nezavisno rešava što je moguće više poslova, i u kojoj bi i okrug i federalna jedinica bili što nezavisniji. Takva forma postoji u Sjedinjenim Američkim Državama. U Evropi se smatra da ovu formu treba dopuniti time da o nekim zakonima glasa ceo narod, svi građani, kao što se u nekim švajcarskim kantonima i u celom Švajcarskom savezu glasa o zakonima koji se odnose na izmenu saveznog zakona. Kao dalje poboljšanje te forme smatra se da o svim zakonima glasa narod, a vladi ostaje samo pravo da ih proglašava.

Prema tome, potrebno je voditi takve razgovore i brinuti se o razvoju agitatora, a uz to pažljivo izbegavati da se njihovo pamćenje opterećuje bilo kakvim suvišnim teretom.

Razume se, u takvom poslu se ne mogu odrediti nikakve precizne granice. Potrebno je samo da svaki aktivista jasno vidi svoj cilj i da se od njega ne udaljava zbog nebitnih motiva.

Već se vidi da središnje mesto u našem programu dajemo ličnoj propagandi, i to *usmenoj*, a ne *literaturnoj*, kako zbog ciljeva koje smo postavili tako i zbog nepismenosti ruskog naroda. Ali time ne poričemo da je za iste ciljeve potrebna i propaganda literaturom.

O karakteru propagande literaturom u takozvanoj građanskoj sredini već je bilo govora; određeni su i naši mogući odnosi prema njoj. Ali mnogo je potrebnije da se među radnicima i seljacima pojavljuju i popularizuju knjige koje zadovoljavaju postavljene ciljeve. Takve knjige smatramo neophodnim.

Potrebne su knjige koje bi ljudima koji teško postavljaju neka pitanja pružile mogućnost da ipak dotaknu ta pitanja. Dalje, potrebne su knjige koje narodnom agitatoru pružaju materijal i činjenice za ubeđivanje sagovornika. Takve činjenice pružaju knjige o istoriji naroda, koje objašnjavaju na koji način se kapital skupljao u rukama pojedinaca, kako dolazi do prisvajanja zemlje, kako vlasti uzurpiraju narodna prava itd. Najzad, potrebne su knjige koje bude duh nezavisnosti, svest naroda o vlastitim snagama i slabostima vladajućeg sloja, one koje doprinose osećanju jedinstva u seoskim opštinama, koje podstiču svest o zajedničkim interesima i zajedničkim neprijateljima različitih dolova ruske annlje, različitih slojeva naroda, one koje rasvetljuju urotu cara, plemstva, trgovaca, zelenaša i popovštine. Ukratko, potrebne su umetničke priče kao povodi za razgovor; priče o izuzetnim, snažnim ličnostima iz seljačke sredine, najzad, istorijske i svakodnevno priče koje razobličuju beznađežnost postojećeg života, koje bude svest i snagu i pokazuju potrebu, mogućnost i sredstva za inicijativnu organizaciju. Zato kao obavezan zadatak postavljamo nabavljanje i popularizovanje takvih knjiga. Verujemo da će svako ko se bavi propagandom u seoskoj i radničkoj sredini, a kreativan je i talentovan, uvek naći vreme da piše takve knjige, ne udaljujue se od lične propagande. Mi ćemo uvek biti spremni da deo svojih snaga uložimo u to. Jasno je da će gotovo sve takvo knjige biti

nekoj vremena ćemo naravno napustiti, jer dobro znamo da ne možemo da naučimo aritmetici sve one koji to žele i da postoje potrebnije stvari. Ako imamo kontakt sa osetljivim i energičnim ali nepisanim čovekom, koji može da postane dobar agitator, naša je bezuslovna *obaveza* da ga opismenimo, jer znamo da će pismen čovek lakše voditi agitaciju nego nepismen i da ono što se u razgovoru ne rastumači on može da sazna i iz dobre knjige uz vlastito razmišljanje o pročitanim.

Dalje, smatramo da tim najboljim ljudima, koji postanu narodni agitatori, treba saopštavati iscrpnije i detaljnije podatke o istoriji – naravno, o onoj koju mi uzimamo kao osnovu za zaključivanje (iz takozvane političke ekonomije, tj. iz kritike postojećih odnosa rada i kapitala). Znamo da transformacija mirnog radnika, koji većito stoji za mašinom, a svoju energiju, poštenje i odsustvo egoizma ispoljava samo u ličnim ili zadružnim odnosima, u osvedočenog aktivnog narodnog agitatora ne može da se obavi za dan-dva. Znamo i to da je ta promena stabilnija, a zaloga njegovog uspeha u agitaciji veća, ako on ovlada većim skupom činjenica i dokaze za svoje mišljenje nalazi u širem životnom polju. Zato takvom čoveku moramo pružati materijal koji mu je potreban. Moramo se truditi da on razvije sposobnost da iskoristi svaku činjenicu kojom može da potvrdi svoja shvatanja. Pošto se u toku tri-četiri meseca uvek može naći dovoljno vremena za takve razgovore, i pošto je izlaganje istorijskih činjenica ili objašnjavanje ekonomskih odnosa pogodnije u sistematskom obliku, smatramo da je potrebno da se, na primer, čita *Kurs istorije i političke ekonomije* (ako se kursom može nazvati desetak uzastopnih članaka u kojima svaka činjenica potvrđuje neki zbir shvatanja, svaki zaključak biva predmet zajedničkih razgovora). Zato tvrdimo:

neophodno je pripremati narodne agitatore;

nemoguće ih je pripremiti za nedelju dana ako rezultat treba da bude trajan;

u toku druženja koje traje nekoliko meseci uvek će biti vremena da se oni temeljno upoznaju sa činjenicama, koje će im posle dobro doći u agitaciji.

Bilo bi neumesno nabrajati sve nedostatke takvih formi, kršenja slobode do kojih oni dovode, njihovu nepogodnost da, bar u većini slučajeva, izraze volju i želje većine. Ta je kritika mnogo puta izrečena pa je dovoljno reći da su svi njeni zaključci izvedeni iz kritike realnih pojava koje se sada dešavaju, a ne iz logičkog razmatranja *mogućnosti*. Dovoljno je reći da je ova analiza dovela do sledećih stavova: pored svih osobina vlasti koje proizlaze iz ekonomske neravnopravnosti, i ostale pomenute forme vode sledećem:

da centralna vlast u okrugu, federalnoj jedinici i savezu nije izraz volje većine stanovnika;

da, postepeno jačajući, ona zadire u prava federalne jedinice, okruga, opštine;

da energični pojedinci mogu, bar privremeno, da u svoje ruke uzmu veću vlast i paralizuju sve potrebne mere koje većina želi da preduzme;

da, gradeći veoma složenu državnu mašineriju za čije upoznavanje je potrebna dugotrajna praksa, takav poredak dovodi do formiranja klase koja se specijalizovala za državno upravljanje i koja, koristeći se stečenim iskustvom, počinje da obmanjuje ostale radi vlastite koristi;

da, najzad, ni sa približnom preciznošću ne mogu da se razgraniče zakon i naredba, pa se veći deo vlasti predaje centralnim vlastima okruga ili federalne jedinice jer nije moguće da se ceo narod svakodnevno okuplja na glasanje.

Ta je kritika navela Prudona da odbaci svaku vlast i opredeli se za *bezvlašće* (anarhiju).

Da bismo rešili problem dva različita pomenuta shvatanja, ne upuštajući se u opširnija razmatranja, okrenućemo se samom korenu ideje državnosti.

Zajednička karakteristika svake vlasti je da članovi opštine, okruga, federalne jedinice, države, gube deo svog prava da odlučuju o stvarima koje ih se tiču i to je pravo prepušteno nekolicini. Pri tome se tačno određuje

koje stvari mogu da rešavaju lokalne vlasti. Podjednako važna karakteristika je da se toj grupi ljudi prepušta da rešavaju ne samo pojedine stvari, već sve one koje su nastale ili mogu nastati u vezi sa upravljanjem zajedničkim poslovima, a ograničava se samo opseg u kome mogu da odlučuju o tome. Još jedna podjednako bitna karakteristika svake vlasti je da se toj grupi ljudi (ili čak manjoj grupi koju bira ili prva grupa ili ceo narod u državi, okrugu ili opštini) prepušta da izvršava odluke bilo koje opštinske ili neke druge izabrane vlasti. Radi toga se gradi čitava lestvica izvršnih organa koji su dužni da se potčinjavaju naredbama izvršne vlasti, opštinske, okružne ili državne. Navodno zbog praktičnosti, opštinska izvršna vlast se podređuje okružnoj, a ova državnoj. Takva je u opštim crtama suština svake vlasti. Razlike su samo u ovome: negde je širi delokrug opštine, a negde je više zajedničkih poslova predato oblasnoj ili centralnoj vlasti; negde je ta vlast potpuno ili delimično izabrana, a negde se sama postavila iznad naroda, itd.

Nevolje koje nastaju u ovakvom uređenju dovoljno su poznate, pa se na njima ne bi trebalo zadržavati. Ovde i nije najvažnije da li su te nevolje velike ili male, već to što su sadržane u osnovi ideje institucije, u njenoj suštini, pa zato ne mogu da se uklone nikakvim merama kao što su ograničenja, kontrole i slično, dok suština institucije i dalje postoji.

U suštini, znamo da svaka grupa ljudi kojoj je dato da rešava neke poslove, najčešće podeljene prema vrsti, uvek nastoji da proširi njihov obim i svoju vlast nad njima. I što su ti ljudi pametniji, energičniji i aktivniji, veća će biti njihova težnja da prisvoje poslove koji im nisu dati. Što su oni energičniji, radniji i savesniji, ostali se više navikavaju da ne prate njihovo delovanje i da ih ne proveravaju. Prema tome, utoliko je lakše da nesavestan a sposoban čovek, koji se našao na vlasti, delovanje te grupe usmeri na ostvarivanje svojih ličnih ciljeva.

Jasno, najteže je primeniti neki opšti princip praktično. Kada je on neodređen i manje se zna o njegovim konkretnim primenama, pre će se u praksi napraviti kompromisi koji mogu da ga paralizuju. Međutim, u sistemu izabranih predstavnika koji treba da odlučuju za neku grupu ljudi, od tih predstavnika se traže, hteli oni to ili ne hteli, samo odluke u skladu sa principom generalno, a ne i sa njegovim delovima. Jednom reči, najteži deo odlučivanja, za koji je pre svega potrebno raznovrsno mišljenje, prepušta se grupi pojedinaca. Svaka centralna vlast okruga,

njima, bez obzira na to što ih u Rusiji ima malo, izuzetno značajna. Stvar je u tome da uporedo sa radnicima koji su postali stalni stanovnici gradova i imaju određenu sliku, tj. uporedo sa zavodskim radnicima, postoji znatno veća klasa fabričkih radnika, ikoja nastaje od seljaka, prvenstveno mladih, koji nemaju kvalifikacije i rade, na primer, u raznim tekstilnim fabrikama.

U zavičaju, oni imaju deo zemlje i u bliskim su vezama sa seljacima. U grad pristižu iz raznih krajeva Rusije na neko vreme, a zatim se, za godinu ili dve, a u vreme besposlice svake godine, vraćaju u svoja sela seoskim poslovima.

Na taj način, kao pokretljiv elemenat iz seoske sredine, oslobođen konzervativnog uticaja porodice i pri viknuti j i na različite životne odnose, a iu jedno kao elemenat koji se uvek vraća na selo, oni predstavljaju odličnu i u većini slučajeva veoma osetljivu osnovu za širenje socijalnih ideja, psim toga, oni ne žive svaki za sebe kao zavodski radnici, već u zadrugama, što olakšava upoznavanje sa većim brojem ljudi. Time je proširena mogućnost za izbor najboljih ljudi, tj. onih koji mogu biti osposobljeni za dalju agitaciju. Kontakti dela obrazovane omladine sa radnicima, podstičući poznanstva sa većim brojem radnika, takođe olakšavaju selekciju. Pošto ne prekidaju veze sa selom i ne menjaju svoj raniji način života, takvi radnici su najpogodniji da postanu jezgra seoskih grupa.

Ne treba ovde izlagati praktične metode takve propagande, ali ćemo se zadržati na jednoj okolnosti koju, prema našem mišljenju, mnogi uzimaju olako, a to je da radnicima treba saopštavati saznanja naučnog karaktera.

Pre svega, često su od nas tražili da podučavamo čitanju, pisanju i aritmetici. Mi takav posao odbacujemo ako je to jedini način da se upoznamo sa zadrugom i ako osetimo da u njoj ima ljudi koji će se brzo zainteresovati za socijalnu propagandu. Ili, ako postoje neki delotvorniji poslovi, potrudimo se da pronađemo ljude koji bi se, iako još ne žele da se bave socijalnom propagandom, prihvatili takvih poslova znajući sa kojim se ciljem to radi. Kada, čitajući u okviru tih aktivnosti neke knjige i razgovarajući zajednički o pročitanim, vidimo da se pojedinci ozbiljno odnose prema zajedničkim interesima, potrudimo se da ih čestim razgovorima uverimo da baviti se aritmetikom ili gramatikom nikako ne vodi postavljenom cilju. Počecemo te ljude da upoznajemo sa socijalnim shvatanjima i trudićemo se da ostvarimo lične, prijateljske odnose. One pak, koji svoj jedini cilj vide u bavljenju aritmetikom, posle

Što više u mase prodru određena shvatanja, izdvajaće se više novih ljudi posvećenih zajedničkoj stvari, i oni će utoliko biti radikalniji.

Zato mislimo da nijedan narodni aktivista ne srne da propusti nijednu priliku, već mora i sam da ih traži, da utiče na sve i svakog (u vezi sa postavljenim ciljem). On taj cilj ne srne nikada da gubi iz vida, ni u jednom govoru, ni u jednom postupku. On čak ne može da ga gubi iz vida ako se sa zano som preda svome poslu. Ne mari ako su neki ljudi skućeni, nesazreli, ako mogu da promišljaju samo najbliže događaje, a nisu u mogućnosti da uopštavaju uzroke. I tada će, pošto se stane na njihovo stanovište, biti moguće da im se neka pojava razjasni šire, a oni navedu da misle i o opštim uzrocima. Sa svakim pojedincem treba, naravno, posebno da se razgovara; neko će morati potpunije da razvija socijalna shvatanja i zaključke koji se iz njih izvode, drugi će to činiti u najprimarnijem obliku. Samo neka te rasprave razvijaju naklonost prema takvim shvatanjima, sposobnost da se oseti jaram, i svest da njemu treba suprotstaviti jedinstvo seljaka. *Kako* raditi sa svakim čovekom, koju žicu dirnuti, koliko otvoreno iskazivati svoje osnovne ideje – to će zavistiti od toga koliko je pripremljen taj pojedinac, koliko je pripremljeno to društvo, kao i od obazrivosti potrebne u datom slučaju. Ipak, treba imati u vidu da u svemu i kod svakoga treba vaspitavati oseti jivost za te ciljeve, dakle, treba se tako orijentisati. Naravno, uvek će biti onih čiji je lićni egoizam jaći od svega ostalog i „zavlaćiti“ se sa njima, makar i slučajno, znaći trošiti vreme i snagu uzalud. Ali, mi ne govorimo o njima, već o masama, koje nisu imale priliku ili vremena da se promišljeno postavie prema okolini, a koje upravo i treba jednog dana da stupe u akciju. Odreći se delovanja na te mase bilo bi jednostavno greška.

Na osnovu rećenog, smatramo da uticanje na pojedince i uticanje na mase mora da teće istovremeno, ruku pod ruku. Truditi se samo oko uticaja na opšte raspoloženje u masama, a ne stvarati kompaktne grupe od nekoliko ljudi koji se mogu uvesti u organizaciju, bilo bi pogrešno isto kao i truditi se oko stvaranja takvih grupa a propuštati mogućnost uticaja na opštu orijentaciju masa. Za uspeh cele is tvari potreban je i jedan i drugi uticaj istovremeno.

Razumljivo, sve što je rećeno odnosi se i na gradske radnike. Pri tom napominjemo da se naši gradski radnici u nekim stvarima bitno razlikuju od zapadnoevropskih i da se time može objasniti zašto je aktivnost među

federalne jedinice ili države treba da se sastoji od malo ljudi, i što je ta jedinica veća, manja je mogućnost da izabrani budu poznati većini, a time se naravno najmanje obezbeđuje izbor pouzdanih, poštenih ljudi.

Najzad, svaka vlast formirana na sadašnjii način mora da ima sebi podrećenu silu koja će izvršavati njene odluke. A kada bi većina ravnopravnih građana prihvatala odluke vlasti kao korisne, onda ne bi bilo nikakve potrebe za silom. Ako bi pojedinci ili manje grupe ponekad odstupili od volje većine, bili bi izolovani ili prinućeni da snose posledice i to bez primene fizićke sile. Fizićka sila koja postoji u službi svake vlasti potrebna je baš zato što nijedna vlast ne može da bude izraz volje većine. Što više vlast ispunjava tu volju, manje joj treba fizićka sila.

Uz to, ova razmišljanja ukazuju na pogubnost svake vlasti i vode ideji bezvlaćća.

Ipak, zamislimo zemlju organizovanu bez centralne vlasti, bez vlade, i pogledajmo u kojim bi društvenim delatnostima tada vlast mogla biti potrebna.

Zamislimo grupe seoskih opština koje se bave poljoprivredom i proizvode žito, stoku i slično. Zamislimo da se prema zajednićkom dogovoru svih stanovnika te zemlje smatra da opštine nisu vlasnici već korisnici zemljišta na kome se nalaze. Pretpostavimo da se u nekoj opštini pojavi gotovan koji izbegava posao i želi da živi bez rada. Sada on neće dobiti novac, a bez njega ne može da živi. U budućem urećenju on ne bi dobijao novac ili potvrdu da je svakodnevno obavio svoj deo potrebnog posla i, takoće, bez toga ne bi mogao da živi. Pretpostavimo da poćinje da krade, i slično. Sada ga sprovode u policiju, itd. U budućem urećenju o tome bi odlučivao opštinski »sud savesti«,¹ neposredno, ili preko izabranih predstavnika.

Ukratko, neosporno je da će opština o svim svojim unutrašnjim poslovima moći, kao i sada, da odlučuje sama, ali bez ikakve vlasti.

Pretpostavimo da jedna opština otima zemlju drugoj, goni svoju stoku na njene livade ili ore njenu njivu, i slično. Sada se od toga pravi *slučaj*, koji se rešava u državnim sudovima. A šta bez tih sudova? Kao prvo, nijedna zemljoradnićka opština ne može da živi usamljeno. Ona mora da stupi u savez poljoprivrednićkih opština, koji i sam mora da bude u

¹ Na ruskom: самосуд = самоуправство, približno, slobodna rasprava. (Prim. prev.)

savezu sa savezima zanatlijskih i fabričkih opština i slično. Stvar je jasna. *Oštećena* opština će se žaliti svome savezu poljoprivredničkih opština. *Kako* to treba da izgleda, *kako* savez može da reši sporni slučaj – za to ima na desetine načina od kojih je svaki stoput bolji od sadašnjih. Opština, na primer, može na mesto događaja da pozove predstavnike iz celog saveza. Ako pretpostavimo da svaku opštinu njeni društveni poslovi zanimaju dovoljno da planira da ih reši što pre, predstavnici bi već za desetak dana bili na tom mestu i doneli odluku. Jasno je da ne treba sada odlučivati kako bi bilo najzgodnije da se to uradi. Važno je samo da li taj način vodi cilju brže i bolje postojeći.

Svaka odluka mora da se sprovede. A ko će je sprovesti ako nema šefa policije sa seoskim pandurima i komandanata sa gomilom vojske? Pretpostavimo da bi mogla da postoji neka nerazumna opština koja se suprotstavlja odluci saveza u koji je dobrovoljno stupila radi uzajamne razmene usluga. Savez bi protiv nje uvek imao moćno oružje; mogao bi da je isključi, ali da istovremeno obavesti ostale o razlozima. Ako je odluka bila pogrešna, opština bi bila primljena u neki drugi savez.

Isto važi i za sporove između saveza zemljoradnika i saveza stolara, rudara, metalaca i slično. Savezi poljoprivrednika, kao ni opštine, ne mogu da postoje usamljeni i moraju da stupe u saveze drugog nivoa, na primer sa zanatskim, kao i sve grupe zanatlija jedne struke međusobno.

Jednom reči, ne vidimo kakva bi bila sudska funkcija države u takvom uređenju i kada bi ona mogla biti potrebna.

Ali država je isto tako nepotrebna i u drugim slučajevima. Razmotrimo zbog toga glavne funkcije sadašnje države: porezi (za potrebe te države), armija (za podršku toj državi i zaštitu od spoljnih neprijatelja), institucije za ubiranje poreza, za nacionalnu ekonomiju, za saobraćaj, poštu i telegraf, obrazovne institucije, policija.

Armije, kao čuvari poretka, sve su manje potrebne kada odluke vlasti izražavaju interese većine. Ako nema države, one koriste samo za zaštitu od spoljnih neprijatelja. Ali, iskustvo je pokazalo da stalna vojska nikada nije bila dovoljna za zaštitu od neprijateljskog napada. Još manje bi bila dovoljna ako do toga dođe po volji celog naroda koji hoće da napadne tuđe teritorije. Tada bi mogao da se suprotstavi samo naoružani narod. Najbolji dokaz predstavlja nemačko-francuski rat. Samo naoružani narod mogao je da zaustavi sedamsto hiljada brojnu armiju. Zato su se Nemci

Priznajemo, nikako ne verujemo ljudima koji uverenja grade samo za sebe same, ili ih čuvaju u rezervi za razgovore sa izuzetnim ličnostima. Tako zaključujemo da je za uspešan tok pojedinačne propagande i organizovanja u seoskoj i radničkoj sredini potrebno da se narodni agitatori iz inteligencije ili samog naroda ne ograđuju isamo na međusobne kontakte, već da se ujedno trude da utiču na opšte raspoloženje u masi prema toj propagandi i organizovanju.

Propaganda u masi i sama po sebi ima ogroman značaj. U istvari, dok trenutni uticaj zaista ne može da se prizna kao koristan, niko ne može poreći da stalni uticaj i akcija mogu dati određeni rezultat menjajući raspoloženje u masi. Mora se priznati da pramena nije samo korisna, već i veoma poželjna, i to iz više razloga.

Pre svega, iako je neosporno da su socijalna shvatanja opravdana i da lako proističu iz sasvim jednostavnih razmišljanja tako da ih ima u svakom narodu, ipak je dug put od nejasne svesti do jasne toliko da celo selo može da prihvati mere koje predlažu energičniji pojedinci. Još je duži put do neposredne akcije. Zato, ako i pretpostavimo da bi u selu mogla da se formira grupa najboljih ljudi koje seoska opština poštuje i da bi oni mogli ubediti ostale da se late sekira (kad selo zna da su se i drugi odlučili na takvo rešenje), ipak se ne srne tvrditi da bi selo (jer masa je nepripremljena) preduzelo i ostale mere koje bi obezbedile i učvrstile pobedu. I ne samo to, ne može se garantovati da će selo, lativši se sekira, krenuti da ruši baš ono (i u potrebnoj meri) što treba rušiti. Zato je, pored pripremanja pojedinaca, potrebno da u celu masu prodru ne samo pojedine predstave, već što više jasnih predstava o sveukupnosti odnosa i o mogućim načinima da se oni promene. Govoreći o tome, ne tvrdimo da bi za socijalni prevrat trebalo čekati da celokupnu masu zahvate jasne predstave, već samo da je bolje ako ih se više ukoreni. Prema tome, bilo bi veoma čudno i nedosledno ne iskoristiti svaku priliku da se one šire u masama. Duh kritike i nezadovoljstva, svest o besmislenosti mirnih reformi, elan i veru u mogućnost složnog delovanja – treba razvijati u svim masama. I što se taj duh više razvije, čovek koji je pristupio narodnoj organizaciji biće solidarniji sa drugima, više će verovati u mogućnost prevrata, jasnija će biti njegova shvatanja o mogućem budućem uređenju. Najzad, svaka se ličnost formira u zavisnosti od shvatanja njene sredine.

ili oni koji će se tu upoznati sa grupom izuzetnih ljudi. Isto tako, grupa iz tog sela treba da pozna, pored agitatora koji je tu živio, i ljude iz grupa formiranih u drugim selima. Za to će možda biti potrebni zborovi i mislimo da su oni mogući. Oni bi bili korisni čak i ako se ograniče na priče izabranih predstavnika o tome šta i kako se radi u drugim mestima. Ali vrlo je verovatno da će se na tim zborovima pokretati i neka opšta pitanja koja se tiču zajedničke stvari. Smatramo da svaka seoska grupa treba da bude nešto nalik na organizaciju, tj. da se sastaje i razmatra zajedničke stvari (a zajedničkih stvari ima i biće ih još više što je agitacija revnosnija). U njoj bi se obaveze delile prema zajedničkom dogovoru, a povezivala bi se sa drugim seoskim grupama. Smatramo da ne treba zastati ako se čini da je grupa mala, kao ni pred trenutnim problemima koji se pojavljuju. Ako bi mogla da se sastavi grupa od troje ljudi, povezanih bliskim, ličnim prijateljstvom, u njoj bi se pronašla zajednička pitanja i toni bi, jednom prepoznavši sebe u interesovanju za zajedničku stvar, imali više elana. Ako bi zbor činili samo predstavnici iz četiri-pet grupa, a njegov rezultat bio samo sticanje realne i slikovite predstave o tome da se tu nešto dešava, već bi to zahtevalo i vreme i sredstva, mada ne treba da se značaj toga preuveličava.

To su naši argumenti za pojedinačnu propagandu i organizovanje. Ako se grupa okuplja samo radi ličnog razvoja i druženja, ako prikuplja nove drugove samo da bi se u velikom društvu bezbrižno ćaskalo o važnim temama, onda se to pretvara u najružnije i najštetnije lenštvo. A do toga će neminovno doći ako zatvorena grupa ima u vidu samo međusobno dogovaranje i ako njeni članovi ne poseduju dovoljno razvijena gledišta, a tako je u većini slučajeva. Baš tu, prema našem mišljenju, može da pomogne ono što nazivamo masovnom propagandom. Ako je cilj takve grupe da svoja shvatanja širi među meštanima, a ne samo u krugu upućenih, ona će biti neuporedivo imunija na raspad i moralno rasulo, a ujedno će pripremati narodni pokret. U stvari, ako najinteligentnije osobe (poštenje i iskrenost su uslovi koje smatramo unapred prihvatljivim, kao aksiome) stalno misle na ovo: danas negde pročitati knjigu i podstaći razgovor o njoj, sutra na iseljenici započeti razgovor itd. – odjednom će postići tri cilja. Prvo, upoznaće bolje orijentaciju pojedinaca i njihovu sposobnost da brane svoja uverenja, podstaće određeno opredeljenje kod većine i, najzad, sačuvaće se od nerada i praznog brbljanja.

bojali narodnog rata isto kao i francuske vlasti a, možda, i više, i zato su tako surovo sprečavali njegov početak. Jedini način da se zaustavi takav napad je naoružavanje celih saveza, svrsishodna raspodela obaveza u savezima, itd. Vlast i uprava koristile bi samo za rukovođenje pripremljenom armijom i za njeno snabdevanje rezervama, a kad se rasformira armija nestala bi i ta vlast.

Saobraćaj. Sada kada je u rukama privatnih kompanija, koje nastoje da što više eksploatišu pojedince, očigledno je da predati ga u ruke države predstavlja meru ograničenja. Ali ako su se o izgradnji železničkih pruga dogovorile proizvodne grupe železničkih radnika i opštine preko čije zemlje prelazi put, onda je očigledno da o takvoj eksploataciji ne može biti ni reči. Ako je merilo svakog proizvoda količina utrošenog rada i ako bi udruženje železnica povisilo cenu prevoza iznad te vrednosti, svi zemljoradnici koji transportuju žito, poništiti bi svoj dogovor sa tim udruženjem i ono bi bilo prinuđeno da se vrati na ranije odnose.

Pošta i telegraf. Jasno je da ta oblast daje još manje povoda za uplitanje države. Ujedno, pošta i telegraf predstavljaju prvorazredan primer koliko se može postići nezavisnim razvojem i slobodnim dogovorom. Ceo sadašnji međunarodni sistem pošte rezultat je takvog dogovora. Pre dvesta godina bilo bi smatrano za apsurd da pismo može obići celu zemljinu kuglu za nekoliko dana, da se njegov put može kontrolisati skoro na celoj zemlji, da će ono prolaziti kroz desetine nezavisnih država i da za njega plaćenih nekoliko kopejki pravedno dele sve te države (ne smeta ni kada je suma mala; primer, nekadašnji nemački savez carina) i da je sve to rezultat slobodnog saveznog (federalnog) dogovora. A sada već jeste tako i ne vidimo kakva bi tu mogla biti uloga države.

Pošto smo razmotrili razne funkcije savremenih vlasti, ne vidimo da su vlast i država potrebne kada se život izgradi na socijalnim osnovama. Zato, u vezi sa rečenim o nesposobnosti i štetnosti svake vlasti, smatramo da je za ostvarenje četvrtog uslova jednakosti potrebno da se uništi svaka postojeća vlast, da proizvodne opštine i zadruge steknu mogućnost da bezuslovno odlučuju o svim poslovima koji se tiču njihovih članova, da se one na osnovu slobodnog dogovora prema potrebama spontano povezu u saveze i da se u njima odlučuje o svim zajedničkim poslovima.

Ako se prihvate navedeni stavovi, uz ukupno ostvarivanje svih uslova, ideal se ocrtava približno ovako:

Stanovništvo jedne teritorije grupiše se u sela, opštine. U njima se postepeno uvodi opštinske obrađivanje zemlje.

Svi zavodi, fabrike² i radionice u gradovima, sve sirovine koje imaju njihovi vlasnici, predaju se na upotrebu radnicima koji su tu radili i koriste se na zadružnom principu. Poslovi se dele prema slobodnom dogovoru zadrugara.

Svim kućama u gradovima zajednički se koristi ceo grad. U svakom kvartu određuju komisije broj potrebnih stanova, zatvaraju ili popravljaju neispravne, grade nove. Stanovi se raspodeljuju po kategorijama, prema broju članova porodice, a u okviru jedne kategorije – žrebom.

Sav kapital prestoničkih i gradskih kapitalista u kovanom novcu ili dragocenostima proglašava se za svojinu svih članova te teritorije. Sve dužničke obaveze se poništavaju.

U preduzećima se rad u prvo vreme nastavlja kao i ranije, recimo devet sati dnevno. Članovi zadruge ili opštine, prema nalogu zadruge, dobijaju potvrdu da su toliko radili.

Sve zadruge u okviru jednog zanata grupišu se radi razmene proizvoda prvo u određenom gradu u jedan ili nekoliko saveza, a savezi ili zadruge nezavisno, u nove saveze. Kako su svakoj zadruzi potrebni poljoprivrednici, pekari, stočari, obučari itd., ona neminovno mora da stupi u savez svih zanatlija toga grada, koji sa svoje strane moraju da se povežu sa što većim brojem poljoprivrednih saveza. Ako ustanove da devet sati rada svakog saveza zapravo predstavljaju devetosatni rad približno iste težine, savezi mogu jedni drugima da ustupaju svoje proizvode na osnovu te procene. Ako se poljoprivrednici ne dogovore da stupe u takve saveze i za svoje proizvode neće da primaju gradske čekove, onda, očigledno, skup predstavnika iz svih zadruga mora da se pozabavi prodajom svojih

² Različita upotreba reči фабрика i завод u vezi je sa istorijom razvoja posebnih grana industrije u Rusiji. Pozajmljena reč фабрика označava manje industrijsko preduzeće sa jednostavnijom opremom, a ruska reč завод, veće i složenije preduzeće. U vreme o kome Kropotkin ugovori uloga i položaj radnika u zavodima i fabrikama bili su različiti. (Prim. prev.)

objašnjavati kamufliranu i otvorenu eksploataciju radnika od strane viših slojeva društva i vlasti;

pokazivati sredstva za izlaz iz te situacije, tj. uveravati da se takvo uređenje neće promeniti bez velikog napora ugnjetenih, da se ustupci od plemstva mogu iznuditi samo silom i da je postizanje ustupaka beznačajno u odnosu na povezanost ekonomske i državne eksploatacije;

uveravati da se sredstva eksploatacije od gospode i vlasti mogu oteti nasilno i da postoji osnova za tvrdnju da se seljaci i radnici različitih teritorija mogu dogovoriti o tome;

najzad, povezivati najaktivnije ljude u zajedničku organizaciju, tj. stvarati mogućnost za lično upoznavanje ljudi iz različitih mesta, saznavati o toku stvari u raznim mestima, savetovati se i dogovarati o zajedničkim merama.

Ako se složimo da karakter delovanja svakog ko se nalazi među seljacima i radnicima treba da bude takav, onda se time rešava jedno pitanje: da li se propagandom treba obraćati pojedincu ili masi? Drugim rečima, da li propaganda treba da bude *individualna* ili *masovna*? Još nemamo dovoljno iskustva da bismo to pitanje rešili definitivno, ali ćemo izložiti nekoliko zapažanja i o jednoj i o drugoj.

Ako se ustanak ne očekuje odmah, u skorije vreme, mislimo da onda ne treba voditi otvorenu propagandu, svuda i okrenutu svakome. To bi bilo i uzaludno. Nije korisno, a sigurno nije najkorisnije u datom momentu, ići po selima i usput sejati ideju o potrebi ustanka izazivajući letimične utiske (čak i kada tog čoveka seljaci slušaju). Nijedan prolazni utisak ne može da bude solidan. On se brzo briše ako ideju ne nastave stalno da podržavaju narodni agitatori. Najzad, da bi se proizveo jači utisak na neizmennom prostoru Rusije istovremeno, potrebno je mnogo više aktivista nego što se sada može naći.

Zato mislimo da je korisniji stalni uticaj, i na opšte raspoloženje u selima ili okruzima i ha pojedince, ali tako snažan i potpun da, kada aktivista ode iz sela, ljudi koji su ostali nastave da seljacima tumače iste ideje i da okupljaju najbolje među njima. Uz to, selo ili zaselak treba stalno da posećuju (po mogućnosti što češće) oni koji su u njemu ranije živeli

Zato smatramo da je potpuna greška program koji predviđa da se aktivisti pre nego što pristupe delovanju u narodu moraju saglasiti oko svih de talja ideala i da moraju organizovati velike grupe

Svakom poštenom čoveku, ma kako bio usamljen u nekom ćošku Rusije, kažemo: postavi se u situaciju iz koje možeš da se povezuješ sa seljacima i radnicima u odnose jednakosti, poeni među njima da pronalaziš istomišljenike i trudi se da od najboljih ljudi iz te sredine stvaraš predane narodne agitatore; trudi se, takođe, da u ime početnog ideala pronalaziš drugove u inteligenciji koja nije zaražena gospodstvom.

To je direktan izraz našeg odnosa prema tom pitanju. Možemo da dodamo još ovo: svakodnevno iskustvo pokazuje da do takvog zaključka dolaze i mnogi stvaraoci u svim krajevima Rusije, potpuno nezavisno jedni od drugih.

Još jedno pitanje: iz koje situacije aktivnost u narodu može da bude najkorisnija? Kako treba da živi narodni aktivista?

Na to možemo da damo kategorički odgovor. Pre svega, aktivista treba da živi tako da svako ko dođe kod njega i razgovara s njim, bio to jradnik bio seljak, već u njegovom načinu života vidi istog takvog radnika i seljaka kakav je on sam. Ako i oseća razliku, onda je to samo u nivou upućenosti. Smatramo da je veoma štetna situacija kada čovek, da bi sačuvao svoj status, živi gospodski.

Negiramo da uspešni aktivista može biti čovek koji je na položaju državnog činovnika, i slično. Dalje, mislimo da je najpovoljniji položaj seljaka ili fabričkog radnika. Međutim, smatramo da ima i drugih situacija iz kojih, u ovom ili onom slučaju, nije isključena mogućnost delovanja, kao, na primer, položaj seoskog lekarskog pomoćnika, ponekad učitelja, možda i opštinskog pisara, itd. Ne treba sada da se upuštamo u analize i dokazujemo prednost nekih položaja. Svako će sam, rukovodeći se ciljem koji je postavio, najbolje umeti da odmeri pogodnost ili nepogodnost situacije.

Određićemo bliže kakvo, prema našem mišljenju, treba da bude delovanje svakog ko se nađe u takvoj situaciji. U opštim crtama, ta aktivnost je jasno određena:

objašnjavati okolini bitne nedostatke postojećeg uređenja;

proizvoda i nabavljanjem gotovog novca. Na osnovama obične kupovine i prodaje vode se poslovi sa svim ostalim proizvodnim grupama dok se ne priključe savezima (kao svaka spoljna trgovina).³

Sva deca dobijaju zanatsku i teorijsku obuku u samoj zadruzi ili opštini. Zavisno od potreba da se povisi nivo obrazovanja, zadruge stupaju u saveze da bi zajedničkim snagama otvorile više škole koje bi pohađali svi mladi iz saveza.

U svakoj poljoprivrednoj opštini, u svakoj zanatskoj zadruzi vodi se precizno knjigovodstvo. Beleži se broj članova koji rade, troškovi za nabavku i popravku oruđa za rad i sirovina, količina svakodneвно izrađenih proizvoda, pa se na osnovu najprostije računice određuje koliko proizvedenih merica raži, pšenice, zobi, koliko ralica, lopata, eksera, cipela, itd., itd., predstavlja jedan sat opštinskog rada. To je merilo za razmenu u okviru opštine. Rukovodeći se njime, pošto su se uverile u valjanost računice, dve ili nekoliko zadruga različitih zanata stupaju međusobno u savez radi razmene proizvoda.

Kad se savez formira, vodi se zajednički račun za ceo savez i određuje se čemu je jednak jedan sat saveznog rada izraženo u ekserima, kapama, hlebu, vinu i slično.

Svaki će savez morati neke predmete (na primer: čaj, petrolej itd.) da nabavlja sa strane. Zato je potrebna spoljna trgovina. Ako nešto izvozi, savez tako dolazi do novca. Ako ne izvozi, može da stupi u savez sa savezima zlatara da bi od njih dobijao zlato za vrednost svojih proizvoda. Ili se u vreme socijalnog prevrata osniva savez radnika u zlatarstvu pod nadzorom specijalne komisije od predstavnika celog naroda, radi rukovođenja eksploatacijom zlata. Jasno je da takvoj komisiji nadležnost neće biti administracija zanata, već samo precizno računovodstvo, kontrola utvrđivanja vrednosti proizvedenog zlata. Drugim komisijama može se poveriti beleženje i čuvanje celog državnog blaga, na primer, mrtvog

³ U ovom pasusu, na str. 32 izdanja Prosvete-Beograd, došlo je do teže štamparske greške. Delovi pasusa su ili ispremeštani ili izostavljeni. Paus je rekonstruisan na osnovu engleskog prevoda, *Must we occupy ourselves with an examination of the ideal of a future system?*, iz P. Kropotkin, *Fugitive Writings*, ed. by George Woodcock, Black Rose Books, 1993, str. 29–30. (Prim. AG)

kapitala u muzejima, pretvaranje dragocenosti u narodno blago, registrovanje i čuvanje državnog oružja, ratnih rezervi, zlatnih i srebrnih poluga u bankama i kovnicama novca.

Očigledno, te će komisije obavljati neke od postojećih ili mogućih funkcija sadašnje vlasti, ali isto je tako očigledno da one nimalo neće ličiti na sadašnje vlasti.

Jedan od teških problema razmene je sledeći: pretpostavimo da je savez poljoprivrednika Vjatkovske gubernije zaključio da se deset sati rada na njihovom zemljištu uz postojeću klimu vrednuje sa deset merica raži, a savez poljoprivrednika Tambovljana da je deset sati njihovog rada jednako jedanaest merica raži. I pošto im je nepovoljno da stupe u zajednički savez u kome bi se ta razlika brisala, oni to neće ni učiniti. Zato će livci i ostali svoje proizvode razmenjivati pre sa Tambovljanima nego sa Vjatkovcima. To bi moglo da izazove neslogu. Međutim, teškoća se može rešiti veoma jednostavno na nekoliko načina.

Prvo, niko ne misli da se sve nastale teškoće mogu rešiti odjednom. Nema sumnje, neminovni su mnogobrojni pokušaji, neuspesi, ponovne podele, možda i razmirice. Možemo se samo pitati, koje uređenje pruža više mogućnosti da se na kraju uspostavi pravedna razmena rada – sadašnje ili ono koje zamišljamo? Odgovor je jasan.

Drugo, već sada se mogu predvideti neka rešenja ove teškoće:

a) Menjati društveno uređenje nije najpogodnije u tako velikim jedinicama kakve su sadašnje države, kakva je i Rusija. Trebalo bi da se takva država подели na nekoliko većih saveza. Tada bi svaki savez raspolagao bogatstvom odgovarajućim za pravedniju razmenu.

b) Cena poljoprivrednih proizvoda u Vjatkovskoj guberniji veća je nego u Tambovskoj, ali je u ovoj veća cena gvožđa, drveta i drugog. Osim toga, vjatkovsko žito, kao skuplje, neće biti namenjeno izvozu. Ono je skupo baš zato što su prinosi tako mali da ga nema dovoljno i za izvoz. Znači, u razmeni Vjatkovske gubernije sa drugima žito neće učestvovati. Ipak, u lokalnoj ekonomiji te gubernije postojaće ravnoteža jer će se nešto drugo lakše proizvoditi. Zato, u celini, Vjatkovska gubernija neće biti siromašnija od drugih. Poznato je da čovečanstvo, gledano uopšte, nije negde siromašnije samo zbog

pristupiti odmah, stvarati takve grupe čiji će glavni cilj biti okupljanje ljudi i njihov uzajamni uticaj, pri čemu se postavljeni cilj može potpuno zaboraviti. Kada delovanje započnemo odmah u narodu i u to uključimo modernu omladinu sa kojom smo povezani, njoj se pruža mogućnost da isproba i dokaže svoje snage na polju koje zahteva odbacivanje mnogih tradicija. To je ujedno stvar koja koristi budućoj revoluciji, jer svaki takav omladinac, iako možda ne smatra da je spreman za agitaciju među svojom prosvetljenom sabraćom, u rezervi već ima dovoljno činjenica koje može saopštavati seljacima i radnicima. Ako i nije svestan svog ideala dovoljno jasno da bi mogao da ga širi, ipak može da doprinosi da se kod radnika i seljaka razvija kritika postojećeg stanja, da se razobličie uzroci zla u savremenom životu. Takva saradnja sa radnicima i seljacima ne samo što mu ne bi smetala da razvija ideal budućeg, nego upravo doprinosi razvoju orijentacije koja neposredno proizlazi iz odbacivanja nepravednosti u svim oblicima postojećeg života.

Ukratko, mislimo da:

povezivati se kla bi se brzo pristupilo delovanju u narodu jeste najneposredniji put;

povezivati se u ime neke buduće stvari krajnje je nepovoljno;

znatno je svrsishodnije i korisnije povezivati se u ime već započetog;

svaki rezultat postignut delatnošću u narodu već je značajan za socijalnu revoluciju;

delovanje u narodu je aktivnost koja svakome pruža mogućnost da uloži svoju snagu;

to delovanje jeste najbolji uslov za dalji razvoj i isključuje mogućnost da se čovek odvoji od svog krajnjeg cilja;

najzad, takvo delovanje, ukupno vođeno, jeste najbolji način da se složie različite nijanse u načinu mišljenja koje će uvek postojati, da se težnje ka jednakosti koje postoje u narodu dovedu do najneposrednijeg izražaja.

posvećeni stvari kao i oni iz redova inteligencije. Što se tiče uverljivosti argumenata agitatora, treba imati u vidu da oni nemaju posla sa naučnicima, uvek spremnim da se sakriju iza svake ograde i svakog žbuna da bi branili neku tradicionalnu ideju, već sa ljudima koji nemaju predrasuda prema istinitosti socijalnih učenja. Ako argumentacija takvih agitatora ne bi mogla da izdrži pred argumentacijom nekog filozofa, ipak, jednom ukorenjeno ubeđenje da je postojeće uređenje tako loše i toliko čvrsto da se može i mora izmeniti samo ustankom, postaje vera i ne povlači se ni pred kakvim argumentisanjem. Čovek posle toga radije traži motive onoga što mu se govori nego logičke dokaze za ono što se tvrdi. Konačno, za uverenje da je sadašnje uređenje nepravedno, da se ne može izmeniti bez napora ugnjetenih i da se samo tako može izmeniti, nije potrebna tako obimna priprema o kojoj mašta prosvetljena omladina. Ali kad se jednom prihvati da je za socijalnu revoluciju dovoljna i neuporedivo manja ali svrsishodna priprema od sadašnje, i da pripremanje ljudi neopterećenih predrasadama ne zahteva previše vremena, onda se i dalje mora priznati da je po prostoru i načinu delovanja agitator iz naroda neuporedivo korisniji od agitatora iz prosvetljene omladine. Ovaj stav je već toliko jasan da ga nećemo dalje proširivati.

Zatim, smatramo da je velika greška ako se, pošto smo kao cilj odredili stvaranje agitatora iz naroda, sami držimo daleko od njega i vrtimo se u krugu naših drugova iz inteligencije. Ne (može se prema sopstvenoj želji odjednom iz intelektualnih sfera preći u krug narodnog života, jer one na svemu ostavljaju osobeni pečat, koga se ljudi moraju osloboditi da bi u narodu imali uspeha. Niko ne može da postane narodni agitator za nekoliko dana. Za tu se delatnost treba vaspitavati. Najbolje sredstvo za taj cilj je da se neodložno pristupi delovanju u narodu, ma kako da je mali krug ljudi koji su došli do takvog zaključka. Takođe verujemo da ne treba, ili bar da je nekorisno, povezivati ljude u ime neke buduće delatnosti. Znatno je lakše povezivati ih u ime delatnosti u čiju mogućnost i svrsishodnost svako može sam odmah da se uveri i kojoj može odmah da pristupi. Ljude je lakše uveriti u ono u šta i sam veruješ, pokazujući im postignute rezultate i delujući na njih ne samo recima, nego i recima i postupcima. Najzad, pošto se radi sa najobičnijim ljudima i pošto je njihovo učešće neophodno na svakom početku, treba imati u vidu da će se povezivanjem u ime delatnosti „kad dođe vreme“, kojoj se ne može

fizičkih uslova. Razlike u bogatstvu između gubernija sada su uslovljene više formiranim životnim uslovima nego prirodnim, kao i razlike u bogatstvu između pojedinaca.

Najzad, poznato je da ljudi sada obrađuju i nekvalitetnu zemlju i razvijaju i neodgovarajuće zanate jer ne mogu da pređu na drugu zemlju ili da razvijaju drugi zanat. Takvu nejednakost u razmeni možda čak treba održati jer to može da bude razlog da ljudi, možda previše sentimentalno vezani za domovinu, odlaze tamo gde je povoljnije.

Uglavnom, mi i ne pišemo projekat budućeg društva unapred. O tome kako bi moglo da se uredi buduće društvo govorimo samo zato da pokažemo da će uništenje postojećih teškoća pospešiti mogućnost za pravednije uređenje i da to uređenje skiciramo u najopštijim crtama. Verujemo čak da je svaki pokušaj preciznijeg određivanja budućeg uređenja uzaludno gubljenje vremena. A evo zašto! Određivati uređenje u kome apsolutno nema mesta nikakvoj nepravednosti, znači istrčati mnogo hiljada godina napred. Taj posao je uzaludan već zato što će se sa uništenjem nekih sadašnjih nepravdi izmeniti i sam pojam pravednosti, dobra i zla, dobrog i rđavog, korisnog i štetnog. Zato ne može da postoji takav um koji bi obuhvatio sve buduće moralne pojmove čovečanstva. Prema tome, svaka predstava postojećeg uma predstavljala bi realizaciju postojećih pojmova moralnosti, a i to nije moguće, jer, pre nego što se ti pojmovi ostvare u celini, stvaraju se i *počinju da ostvaruju* novi.

Dakle, nije moguće teorijski izgraditi ideal koji bi se bar približno ostvario.

Ma kako da je dobar, teorijski ideal nema nikakvu vrednost akonema zaloge da će se on realizovati, a ona postoji samo ako ideal predstavlja izraz bitnih težnji i nada većine. Za sada se može reći samo da većina teži realizaciji pomenutog ideala jednakosti, a kakav će biti konkretan oblik to sada niko ne može da reši, ponajmanje naučnik. Potrebno bi bilo znati veličinu i oblik integrala skupa mišljenja, zrelosti i tendencija svakog pojedinca. Ali da ostavimo naučnika, koji to ne može ni znati (ni statistika ni istorijska nauka nisu i još dugo neće biti izraz te strane života); i čovek veoma blizak narodu samo u najopštijim crtama može da odredi šta bi sada moglo da zadovolji čovečanstvo.

Naš je posao da izrazimo tu zajedničku težnju, da je razjasnimo onima kojima nije dovoljno jasna, da pokažemo da se nade mogu ostvariti, da tu veru jačamo kod malodušnih, da pokažemo da glavna smetnja u ostvarivanju tih nada nije njihova nepreciznost već spoljašnje prepreke, pa da onda ukažemo i na njihove slabe tačke, da u svojoj okolini stvaramo grupe koje će uništavati taj oklop raznih prepreka i da, ako treba, tom prilikom damo i život.

Baviti se detaljima ideala, tj. baviti se detaljima sopstvene dijalektike, trenirati logičku strogost svoga uma – to je stvar dokonih besposličara. Naš posao to ne može da bude.

Na osnovu rečenog, smatramo da se buduće uređenje mora realizovati istovremeno u svim oblastima, tj. da se uporedo sa ekonomskim gospodarstvom mora uništavati i postojeća državna konstrukcija.

Dalje, polazeći od principa da će revolucija imati više pristalica ako su njen karakter i cilj jasnije definisani (a ciljevi i više socijalistički), smatramo da ona mora težiti da istovremeno potpuno realizuje sve mere, a da će ograničenja izazivati sama praksa.

Zato smatramo da je odmah posle razgradnje sadašnje vlasti neophodno preduzeti sledeće mere:

Zemlju proglasiti svojinom svih, celog ruskog naroda.

Svako selo, zaselak, naselje, ima da iskorišćava zemlju na kojoj se nalazi.

Sva zemlja koju je zakupilo celo selo ili pojedini seljaci pripada tom selu ili zaseoku.

Sva spahijska neobrađena zemlja pripada bivšim kmetovima tog spahije.

Zemlja koju je kupio neki seljak pripada seoskoj opštini⁴ u kojoj živi.

Svi radnici koji su živeli kao najamnici kod spahija ili arendara mogu se priključiti selu koje je ranije pripadalo spahiji. Ako ih je više od deset, mogu da formiraju posebno naselje pošto su od seoske

⁴ Na ruskom: мир, seoska opština sa njenim stanovnicima. (Prim. prev.)

jednom stekli određena uverenja, spremni zbog njih iz dana u dan na razna odricanja. Okrenuti se svojom delatnošću radnicima i seljacima zahteva, da ponovimo, odricanje od raznih svakodnevnih dobara, snižavanje vlastitog blagostanja na nivo koji je dostupan radniku, i rad, stalni rad. Tako, u aktivnosti na koju upućujemo vidimo i neizbežan vaspitni značaj i Ujedno najbolji način za upoznavanje ljudi. Ako bi odricanje bilo samo iskupljujuća epitimija, ili samo vaspitna mera, o tome naravno ne bismo ni govorili. Nismo mi kaluđeri. Ipak, smatramo da u ovo vreme raznih laganja i varanja sebe i drugih nije suvišno istaći da delovanje među seljacima i radnicima, izazvano potpuno drugim razlozima, ima, između ostalog, i taj smisao i taj značaj.

S druge strane, vidimo, kada se među seljacima i radnicima nađu oni koji bi mogli biti centri daljeg propagiranja ideje o nužnosti socijalnog prevrata, to sigurno daje bolje rezultate nego što su pre nekoliko godina očekivali i najodvažniji inicijatori. Mogli bismo da odslikamo rezultate postignute u nekim krajevima Rusije, ali ćemo se uzdržati da ne bismo dali krnju i nedovršenu sliku. Svako ko to iskreno želi, uvek će naći mogućnost da je upozna usmeno od nas i naših drugova.

Eto zašto kao osnovni stav našeg praktičnog programa naglašavamo: širićemo svoje ideje i pronalaziti istomišljenike gotovo isključivo među seljacima i radnicima.

Prelazimo na moguće prigovore ovim stavovima.

Mogli bi nam reći: još je rano za takvu aktivnost. Sada nas je malo, a kada nas bude dovoljno da delovanje u narodu može da ima zapažene rezultate, krenućemo naravno među seljake i radnike. Do tada ćemo drugove tražiti među obrazovanom omla dinom.

Na taj smo prigovor delimično već odgovorili pokazujući da ćemo istomišljenike pre pronaći među seljacima i radnicima nego među obrazovanom omladinom. Možemo da navedemo i konkretni je argumente.

Pre svega, taj prigovor polazi od stava koji nije dokazan, a nije ni tačan: da najuspešniji propagator i organizator u narodu jeste i biće takozvana inteligencija. Smatramo da je taj stav potpuno netačan. Ako čovek iz redova inteligencije ima više znanja, veću veštinu argumentisanja i sposobnost da u svakoj činjenici zapazi njenu istinitu stranu, odatle još ne sledi da bi on bolje agitovao nego čovek iz naroda. Dosadašnje iskustvo upućuje na zaključak da u narodu mogu nastajati agitatori isto tako

uzaludan gubitak vremena i odvajaju snage od neuporedivo važnijih stvari. Međutim, oni mladi koji iskreno žele da razreše svoje sumnje, sami nužno dolaze do zaključka o neophodnosti revolucionarnog delovanja.

Zato smo prema njima obavezni samo da stvorimo mogućnost za saznanje potrebnih činjenica, tj. da ih upoznamo sa glavnim momentima najnovije istorije radničkog pokreta na Zapadu i kod nas, sa odnosima plemstva i vlasti prema tim pokretima, i, najzad, da znaju za rezultate naše aktivnosti. Ali i to samo onoliko koliko možemo da doprinesemo štampanju i širenju knjiga o tome. Zatim, upoznavaćemo se sa grupama u kojima možemo sresti ljude koji se nisu iskvarili duhom gospodskog učenjaštva i rado žele da deluju u radničkoj sredini. Potrudimo se da ne propuštamo prilike za zbližavanje i sporazumevanje sa tim ljudima. Ali, mi se potpuno odričemo da vaspitavamo ljude za narodnu stvar, pošto među seljacima i gradskim radnicima uvek možemo da pronađemo istomišljenike, pouzdanije i korisnije, a svakako potrebnije. Najzad, moramo priznati da i među najboljim predstavnicima građanskog društva, čak i kada su se uživali u postojeću razarajuću situaciju, nikada nema tako kompletnih narodnih agitatora kakvi su potrebni. Njihova navika na određeni način života i način mišljenja, na određeni pogled na svet, toliko je jaka da čak ni pojedinci ne mogu da se otrgnu. i

Konačno, treba obratiti pažnju na još jedan način delovanja među seljaštvom i gradskim radnicima. Osnovni i nužni uslovi za uspeh u toj sredini jesu: potpuno se odreći svih znakova gospodstva, svoj materijalni položaj svesti na nivo sredine u kojoj čovek namerava da deluje, i na stvarni rad, onaj koji svaki seljak i radnik može da prihvati kao rad. S druge strane, znamo da se od svakog revolucionarnog aktiviste traži moralna prekaljenost, tj. postojana snaga volje. Svaka je partija i težila da među svojim članovima izgrađuje tu osobinu, ali je to pokušavala prvenstveno uzajamnim moralnim uticanjem. Ne poričemo da je to korisno, ali smatramo da je nedovoljno. Najbolja škola za stvaranje takve volje je dobrovoljan, koristan i neprekidan rad, iako možda težak, kao i odricanje od materijalnog bogatstva. Čovek koji nije kadar da se odrekne udobnosti iako vidi da bi to bilo korisno, koji je nesposoban za stalni teskoban rad, neće biti sposoban ni za stalni revolucionarni rad. Za trenutak on može da bude junak, ali nama junaci ne trebaju. Oni će se u datom trenutku pojaviti iz najobičnijeg sveta. Potrebni su nam ljudi koji su, pošto su

opštine dobili deo zemlje, ravnomerno sa ostalim stanovnicima sela ili zaseoka. Spahije, koje su ostale u životu, mogu da obrađuju zemlju seoske opštine kao i ostali.

Za oduzetu zemlju ne dobija se nikakva nadoknada; od seoske opštine se ne dobija nikakva posebna okućnica; ako opština utvrdi da je neko nesposoban za bilo koji opštinski rad,⁵ ona mu, prema slobodnoj proceni, određuje mesečninu, kao i starim ljudima.

Sva spahijska imanja, radna stoka, alatke i mašine pripadaju bivšim seljacima tog spahije. Ako je neko kupio spahijsku zemlju posle oslobođenja seljaka, ona sa svim što je na njoj pripada ranijim kmetovima. Ako je imanje nastalo na novom mestu, gde nema seljaka, onda – kao okućnica radnicima.

U svakoj seoskoj opštini⁶ formira se komisija od seoskih predstavnika koja će izjednačiti zemljište svih seljaka, označiti međe i postaviti graničnike.

Sledeća preraspodela zemlje obavlja se kroz tri, pet i deset godina.

Svaka fabrika ili zavod pripadaju radnicima te fabrike ili zavoda, sa svim mašinama i rezervama sirovina.

Radnici treba između sebe da izaberu organizatore poslova, majstore itd.

U svakoj fabrici treba da se vodi precizna evidencija koliko je ljudi svakog dana radilo i koliko je čega napravljeno.

U prvo vreme, do nekog roka, svaki radnik za svaki sat rada dobija platu.

Iz svih fabrika u svakom okrugu treba da budu izabrani savesni ljudi koji će kontrolisati koliko ljudi svakodnevno radi u svakoj fabrici i koliko je čega proizvedeno.

Sve što je proizvedeno u svakoj se fabrici sprema u magacine i neko se vreme ne može prodavati.

⁵ Мирскал работа, rad koji se obavljao u okviru seoske opštine (мир). (Prim. prev.)

⁶ Волость, u staroj Rusiji, okrug, oblast pod jednom vlašću. (Prim. prev.)

Bivše gazde fabrika, koje su ostale u životu, mogu ravnopravno sa ostalima da budu primljene u svaku fabriku, uz njenu saglasnost, na posao koji im bude dodeljen.

Svi bivši činovnici, od ministra do pisara, mogu ravnopravno da budu primljeni u bilo koju zadrugu, uz njenu saglasnost.

Svi dotadašnji vojnici puštaju se kući, uz naknadu samo za put.

U svakom selu, zadruzi, formira se neka vrsta straže u potrebnom obimu.

Svi nekadašnji prestupnici vraćaju se iz progonstva, na neki način.

Svakome se za prekršaje sudi u zadruzi kojoj pripada, prema savesti.

Sve kuće u gradovima pripadaju celom gradu. U svakoj četvrti određuju se komisije koje će procenjivati koliko je stanova potrebno za njene stanovnike. Stanovi se razvrstavaju na samačke, porodične i zadružne. Svi prijavljeni za samačke stanove dobijaju ih žrebom iz odgovarajuće kategorije. Isto važi i za porodične i zadružne stanove.

Sav novčani kapital pojedinaca, institucija, dvoraca, crkava i manastira ulazi u zajedničku blagajnu, gde mora da se popiše. Posle nekog vremena biće podeljen gubernijama ili opštinama, bez izuzetka.

Svi brodovi pripadaju mornarima koji na njima rade. Određuje se komisija za procenu cene prevoza za svaki brod i za svako rastojanje.

Sve dužničke obaveze pojedinaca i države uništavaju se spaljivanjem na trgu.

Sve vladine papire i kmetovske knjige u sudovima treba spaliti, ali se sve računске knjige u dućanima moraju sačuvati.

Sva roba u dućanima mora detaljno da se popiše. Ti se papiri čuvaju, a posle nekog vremena predaju se izabranim predstavnicima iz svih zadruga u gradu.

U svakom gradu formira se komisija koja će od seljaka otkupljivati namirnice koje su dovezli na pijacu. Ista komisija će neko vreme, na neki način, besplatno deliti namirnice, a zatim će ih prodavati prema satnim priznamicama.

gospodska, ma koliko ushićeno jželela dobro narodu i ma kako dobro izražavala njegove potrebe, neminovno je osuđena na propast (zajedno sa ostalima), čim pobunjeni narod svojim prvim delima otvori provaliju između vladajućeg sloja i seljaštva. U tome vidimo pravednu odmazdu za to što ta partija nije umela da narodu bude ravnopravan drug, a ne vrhovni rukovodilac. Seljaci i radnici će slušati samo one koji svojim dotadašnjim životom, ranijim ponašanjem, uspeju da zasluže njihovo poverenje. To će biti aktivisti iz redova seljaka, kao i oni koji se bez rezerve posvete narodnoj stvari, dokazujući to ne herojskim postupkom u trenutku zanosa već celim svojim dotadašnjim životom. To će biti oni koji, odbacivši svaku primesu gospodstva, sa seljacima i radnicima uspostave bliske odnose zasnovane na ličnom prijateljstvu i poverenju. Najzad, smatrajući da je potrebno povezivati probuđene narodne snage, ne shvatamo kako neko može da ne zaključi da je za takvu aktivnost jedino pogodno biti među samim seljacima i radnicima i živeti tako da okolina ima dokaz da proklamovana uverenja nisu prosta naklapanja, već životni stav. To je glavno što nas pobuđuje da svoju aktivnost usmerimo u sredinu seljaka i radnika. Ali, ima i nekoliko drugostepenih zapažanja koja vode do istog zaključka.

Najvažnije, naša školska omladina je relativno neosetljiva na propagandu socijalne revolucije i sličan angažman. Očigledno, takva neosetljivost nije rezultat nedostatka činjenica koje svedoče o nepodnošljivosti sadašnjeg društvenog života (one su uglavnom opštepoznate) i ne ?ato što se nije moguće uveriti da svaka korisna promena mora biti iznuđena (i u vezi sa tim savremena istorija je dovoljno bogata činjenicama), već prosto usled neosetljivosti na radikalna shvatanja uopšte. Ta omladina nije kadra da se oslobodi školskih lekcija i ne želi da u teoriji dođe do zaključaka čije ostvarenje za nju nije poželjno. Osim toga, obrazovana omladina je zaražena poštovanjem autoriteta, iskvarena navikom da traži da je ubeđuju stotinama činjenica izvrnutih na razne načine, iskopanih iz najautoritativnijih izvora, iako postoji gomila drugih koje dokazuju suprotne stavove. Najzad, ona je naviknuta da očekuje da joj se buduće kretanje čovečanstva naučno izvede, iako ni sada ni u dalekoj budućnosti to nije moguće. Govoreći uopšteno, svaka propaganda među obrazovanim omladinom zahteva takvu erudiciju i dijalektiku koje predstavljaju

je vreme da se organizuje revolucionarna partija, a da će njene zadatke znatno olakšati podrška na koju će svuda nailaziti.

Radi jednostavnijeg izlaganja, zadaci te partije mogu se podeliti na dva polja delovanja, u stvari povezana i istovremena: širiti vlastita shvatanja i povećati broj istomišljenika, s jedne strane, a sa druge, povezivati se sa njima u zajedničku organizaciju.

Iz praktičnih razloga razmotrićemo svaku delatnost zasebno.

Prvo, kako treba da usmerimo svoju aktivnost, gde prvenstveno treba da širimo svoje ideje i da pronalazimo istomišljenike – među školskom omladinom, i uopšte višim slojem, ili među seljacima i radnicima?

Odgovor je kategoričan i predstavlja osnovni stav našeg praktičnog programa: bezuslovno među seljacima i radnicima. Tu treba da širimo svoje ideje i da pronalazimo drugove koji će ih dalje širiti; sa njima treba da stupimo u složnu, tesno povezanu organizaciju. Mi ne želimo da prekidamo sve odnose sa obrazovanom sredinom, naročito sa seoskom omladinom. Ali, pošto smo se odrekli uloge vaspitača te omladine, povezivaćemo se samo sa onim grupama i pojedincima o kojima već pri prvom kontaktu steknemo uverenje, ili bar nadu, da će svoju aktivnost usmeriti prema seljaštvu i gradskim radnicima. Za obrazovanu omladinu spremni smo da uradimo samo jedno: da popular izu jemo i (ako to ne može bez našeg učešća i ako bude dovoljno slobodnih snaga) priprema-
mo knjige koje će sadržati činjenice o neminovnosti socijalnog prevrata i neophodnosti povezivanja i organizovanja probuđenih narodnih snaga.

Do ovih zaključaka došli smo iskustvom, samim životom, a možemo ih potvrditi i rasuđivanjem. Izložićemo i jedno i drugo.

Pre svega, ustanak moraju podići sami seljaci i gradski radnici. Tek tada on može da računa na uspeh. Ali podjednako je potrebno da među ustanicima postoji snažna grupa ljudi koji deluju složno, povezuju pojedine krajeve, slažu se oko načina delovanja i jasno su odlučili *kako* da se formulišu zahtevi naroda, kako da se izbegnu razne zamke i da se osigura pobjeda. Jasno je da takva partija ne srne da stoji izvan naroda već u njemu samom, i mora da služi samo za preciznije i potpunije izražavanje zahteva samog naroda, a ne kao prenosilac tuđih mišljenja nastalih po strani. Ukratko, jasno je da takva partija ne može da bude grupa udaljena od seljaka i radnika, već mora da bude jezgro njegovih najsavesnijih i najodlučnijih snaga. Svaka partija koja je izvan naroda – a utoliko pre

Sada prelazimo na pitanje o kome se različite škole ne slažu: da li je realizacija ideala o kome je reč moguća mirnim putem, ili će se neminovno izvršiti revolucijom, prevratom.

Mnogi smatraju da do toga treba da dođe postepeno, mirnim putem. Neki idu dalje i kažu da se ta postupnost ogleda u realizaciji, bar delimičnoj, najpre nekih strana ideala, a zatim i ostalih, tj. ne samo svake strane ideala delimično nego i svake zasebno.

Najčešće istican metod je da narod prvo zadobije politička prava, tj. slobodu okupljanja, slobodu štampe, slobodu udruživanja. Zatim se uspostavlja narodna vlast, čak i narodno glasanje. Očigledno je poreklo takvog razmišljanja. Doneo ga je vetar iz Zapadne Evrope.

Međutim, protiv tog metoda ima mnogo prigovora i to veoma ozbiljnih.

Ne treba ni govoriti da se on izvodi iz potpuno nedokazanog stava da svaki narod neminovno mora da prođe sve faze razvoja kroz koje su prolazili drugi narodi. Za nas i nije važno to poreklo, već što se pretpostavlja da je za ubrzanje socijalnog prevrata bolje ako narod koristi politička prava nego ako ih nema. Već se a priori može pokazati da je ta pretpostavka pogrešna. Nesumnjivo je da mirnom razvoju više pogoduje kada narod može slobodno da se okuplja, da raspravlja i odlučuje o svojim stvarima. Ali to izgleda potpuno drukčije ako pretpostavimo da se socijalni preobražaj ne može obaviti mirnim putem, već sudbonosno – ustankom. Ako tu tezu uzmemo kao osnovnu, pitanje se postavlja ovako: koja će situacija više ubrzati narodni ustanak: kada narod ima slobodu okupljanja i udruživanja, slobodu govora i štampe, ili kada nema nijednu od tih garancija, čak ni ličnu bezbednost? Koja situacija više podstiče revolucionarni duh u narodu? Ako se pitanje tako postavi, odgovor je jasan. Jer tvrdnja onih koji se zalažu za osvajanje političkih prava, da je to najbolja garancija protiv revolucionarnih eksplozija, sama odgovara na pitanje umesto nas. Ovaj se stav može potvrditi i mnogim drugim zapazanjima. Spremni smo da prihvatimo da sloboda govora i grupisanja znatno potpomaže razjašnjavanju raznih shvatanja i ideja. Neosporno je takođe da jasnoća ideje znatno pomaže da se ona realizuje. Ali dobro znamo da u svakom postupku učestvuju i razum i volja. Međutim, volja je neuporedivo važnija od razuma u celokupnom običnom životu, a još više u nesvakodnevnim postupcima. U stvari, nije moguće nikakvim

argumentom ubediti čoveka da je za njega dobro da u datom momentu uzme oružje, jer to je poziv na samožrtvovanje. Nikakvim argumentom se čovek ne može ubediti da je za njega najbolje da riziku je život da bi na kocki (tj. u situaciji kada se ne može odmeriti *sve za i protiv*) *možda* stekao blagostanje za bližnje i svoju decu. Između jasne svesti i strasne želje da se ostvari dobar, ali ipak nejasan ideal – veliki je jaz. Njime se mogu objasniti sve činjenice u prilog izrečenog stava.

Za početak svake revolucije potrebno je pre svega da postoji nezadovoljstvo zbog postojeće situacije, svest da je ta situacija bezizlazna i da se ne može popraviti na običan način, najzad, spremnost na rizik da bi se ona promenila.

Za uspeh revolucije potrebne su: energičnost i jasnoća ideja, a, s druge strane, slabost vlasti.

Kada narod ima politička prava, na sve pomenute elemente to deluje suprotno.

Ukoliko čovek oseća da njegova najhitnija prava nisu obezbeđena, više je sklon revolucionarnom načinu delovanja i oseća više neprijateljstva prema postojećem poretku. Primeri: masovni ustanci u Kini i Španiji, s jedne strane, i tupavo zadovoljstvo vlastitim položajem kod građana Švajcarske republike; činjenica da se svi veliki ustanci dešavaju kada je narodu nepodnošljivo (posle gladi, kuge i slično) i izjave Španaca da bi, ako vlast počne da preduzima oštre mere, izbio ustanak ogromnih razmera.

I ukoliko se više preduzimaju mere koje pobuđuju nadu u poboljšanje, a svi se poduhvati u koji su prvobitno polagane nade pokažu kao nedelotvor ni, raste svest da je situacija bezizlazna, da se ne može popraviti uobičajenim reformama. Time jača spremnost za revolucionarno delovanje.

Pri tome treba imati u vidu da što je reforma bednija, mase to jasnije vide, a ona je ništavnija ukoliko manje obdarenih ljudi angažuje. Znamo kakvo se mnoštvo talentovanih ljudi bavilo sudskom reformom u Rusiji zato što je bila razumno organizovana. Znamo takođe da se revolucionarno raspoloženje mladih u Rusiji veoma podstiče time što njihova zemlja zaostaje za savremenim državama i što oni ne mogu da ulože svoje snage u one oblasti koje su im poznate iz života Zapadne Evrope.

Znači, pre svega, ima li u ruskom narodu nezadovoljnih elemenata, postoji li raspoloženje koje je neophodno za uspeh revolucionarne organizacije?

Možemo odlučno da kažemo – da! Sva naša posmatranja, svi podaci koje imamo, neosporno svedoče da kod naših seljaka i fabričkih radnika postoji prigušeno nezadovoljstvo, da ono raste uporedo sa sistematskim siromašenjem narodnih masa, da je neposredno posle oslobođenja seljaka bilo neuporedivo slabije nego sada; da se seljaci i dalje nadaju da će u zemlji, novčananim i naturalnim dažbinama spahije biti izjednačene sa njima, ali polako nestaje nada da će to doći odozgo; da se vidljivo potkopava obožavanje ličnosti cara, ranije tako često pominjano, da je ono uopšte veoma krhko i lako se, naročito kod seoske omladine, zamenjuje potpuno drukčijim odnosom; da verovanje da je car nemoćan među plemstvom koje ga okružuje postepeno jača i neizbežno nagoveštava da će narod, kad se jednom izvuče iz patnje, početi nemilosrdno da uništava vladajuće slojeve, a car će bez te podrške postati nemoćna titula; da se to nezadovoljstvo seljaka zapaža više ili manje svuda, da ga poriču samo oni koji nikada nisu imali bliske veze sa seljaštvom, a potvrđuju svi koji su na neki način imali takve veze i čija zapažanja svedoče da je spremnost na ustanak, na rizik, znatno veća nego što su mislili i optimisti, da, najzad, to potvrđuju i lokalni nemiri koji se oduvek povremeno dešavaju. Takvi su odnosi u ekonomskoj sferi.

Što se tiče državne sfere, s jedne strane vidimo potpunu ravnodušnost prema reformama, a s druge, prema svakom predstavniku državnih interesa – mržnju, koja raste kako se povećavaju državni nameti.

Pored toga, razdvajanje vladajućeg sloja i naroda, bezumna raskoš u plemstvu, porast pohlepe i izopačenosti, bezdušnosti i neobuzdane gladi za lakom zaradom, praćeni padom stvaralaštva, vrednosti i razboritog mišljenja – sve to svedoči da se vladajući sloj neće pravovremeno odlučiti na potrebne ustupke i neće moći da zadovolji narod.

Konačno, razvoj vojno-pljačkaškog elementa u Evropi, bezumno povećanje stajace vojske i neizbežnost velikih ratova svedoče o takvom razvoju državne moći koji mnoge evropske države, počev od najsiromašnijih, brzim koracima mora dovesti do potpunog bankrotstva, a narod do daljeg propadanja. Jednom reči, sve što vidimo oko sebe uverava nas da

oprezno, pošto je veoma teško u svakom konkretnom slučaju prosuditi celinu životnih uslova koji su doveli do nekog rezultata.

Ovakva razmišljanja određuju i jednu zajedničku crtu celog drugog dela našeg programa. Ako smatramo da su naši ideali konačno formirani i njihovi osnovni principi trajni, ako kompromise pravimo samo kada uvidimo da nije definitivno moguće praktično ostvariti neku stranu ideala (ali i tada kompromis smatramo prinudnim i privremenim), ipak, sa druge strane, pošto program praktičnih pripremnih mera mora da se odredi ne samo prema tome koliko je koristan za opšti ideal, već i prema celokupnim životnim uslovima sredine u kojoj delujemo, tj. nizom posmatranja, na taj deo programa ne gledamo kao na nešto nepromenljivo. Naprotiv, bićemo spremni na svaku izmenu ako nam sam život pokaže da neki drugi način brže i bolje vodi pretpostavljenom cilju.

Ima, međutim, nekoliko osnovnih stavova koji se moraju sačuvati neizmenjeni tokom celog našeg pripremnog rada. Tako, u revolucionarnoj organizaciji ne prihvatamo odnose i načine delovanja koji direktno protivreče idealu zbog kojeg ona postoji. Bezuslovno odbacujemo da se u organizaciju uvede bilo kakvo podređivanje, da se više ljudi pokorava jednome ili nekolicini, odbacujemo međusobno obmanjivanje i prinudu radi nekih ličnih ciljeva. Razume se, takva sredstva smatramo potpuno dopuštenim, čak potrebnim, u svim našim odnosima prema vlasti protiv koje se borimo.

Na ta pitanja ćemo se još vratiti kada objasnimo karakter organizacije koju pretpostavljamo.

Pre svega, ozbiljno verujemo da nijedna revolucija nije moguća ako sam narod ne oseća da mu je potrebna. Nijedna šaćica ljudi, ma kako energičnih i talentovanih, ne može da izazove narodni ustanak ako narod, preko svojih najboljih predstavnika, nije svestan da je ustanak jedini izlaz iz situacije kojom je nezadovoljan. Prema tome, zadatak revolucionarne partije nije da izazove ustanak, već samo da potpomogne uspeh ustanka koji se sprema, tj. da poveže nezadovoljne elemente, da pomogne da pojedine grupe upoznaju težnje i akcije drugih, da pomogne narodu da jasnije odredi prave uzroke nezadovoljstva i definiše prave neprijatelje skidajući im lažnu lepu masku, najzad, da pomogne da se zajednički preciziraju neposredni praktični ciljevi i načini realizacije.

U germanskim uslovima oni bi postali obrazovani profesori koji se bave metafizičkim i naučnim pitanjima, a ne životnim problemima.

Ne treba posebno pominjati da su ljudi spremniji na rizik kad je njihov materijalni položaj nesigurniji.

Vidimo, dakle, da posedovanje političkih prava svestrano utiče na smanjivanje revolucionarne inicijative.

Jasno je da ta činjenica slabi glavni uslov za uspeh revolucije – energičnost. A ujedno raste moć vlasti. Što manje vrši nasilje nad raznim pravima ličnosti, što više garantuje zaštitu svojine, što je bolja, popularnija, vlast je jača i lakše može da uguši ustanak. Ako je manje popularna, ona je slabija. Iako maltretirani, u vreme Aleksandra I, vojnici su često bili spremni da idu za svojim humanim oficirima. Moskovski policijski potporučnik dobrog starog vremena nikada ne bi činio vladi one usluge koje čini i činiče petrogradski žandar.

Takve situacije su jasne, a činjenice koje ih potvrđuju dovoljno su poznate, pa se na tome ne treba zadržavati. Prelazimo na jasnoću ideja. Kažu nam: ako se pitanja slobodnije razmatraju, bolje će se kristalisati nejasne težnje i tada će se lakše ostvarivati. Apstraktno gledano, nesumnjivo je tako. (Opet ono većito mešanje predstava o budućem sa predstavama o postojećem uređenju! Večna navika da se misli apstraktnim predstavama, a da se ne dolazi do njihovih realnih, svakodnevnih oblika!) Pretpostavimo da taj stav važi. Ali gde i kada? U budućem uređenju – da! U postojećem – apsolutno *ne*. U stvari, oni koji to tvrde zaboravljaju da je prvi uslov da ideje budu jasne njihova definisanost, razgraničenost od ostalih i dostupnost drugih ideja sa kojima se dodiruju. Ali ako sticanje političkih prava nekome daje punu slobodu da istupi kao socijalista, ono daje istu slobodu i njegovim protivnicima, tj. uporedo sa propagiranjem socijalističkih ideja ide i propagiranje antisocijalističkih. Još je gore: propagiraju se čitave milijarde neutralnih shvatanja, od kojih se svako trudi da zamaskira neku stranu zajedničkih rana, da je pokrije nekom zakrpom, da sa nje skrene pažnju nekom zvečkom. Ako bi se sva shvatanja izražavala približno otvoreno, gotovo da ne bi bila štetna. Ako bi celu tu mrežu varalica rađale zablude a ne lukavost, ako bi njoj bila suprotstavljena snaga uma, u takvoj bi se borbi istina brže razjasnila.

Međutim, u postojećim uslovima ona potpuno postiže cilj. Manje razvijene osobe stvarno lišava mogućnosti da stvarima pogledaju u oči.

A intelektualnim i kulturnim privilegijama, opštem klanjanju kobojadi znanju, potpirivanju robovanja tim silama, pridružuje se još i moć kapitala, mogućnost da se shvatanja šire propagandom preko štampe, najzad, potkupljivanje (direktno ili posredno) talentovanih i uticajnih ličnosti iz mase, itd. Koja socijalna propaganda može da izdrži konkurenciju novine koja nastupa sa troškovima od milion i četiri stotine hiljada rubalja za dve godine i izdanjima u deset hiljada primeraka (kao što su „Times“ i „Daily News“) i koja je moćna uz pomoć čitave civilizovane buržoaske publike? Treba samo pomisliti koliko ljudi godišnje iskvari svaka takva novina pa prokleti tu slobodu govora u savremenom društvu, bez mogućnosti socijalističke protivteže. Nije ta propaganda odvratna zbog podlosti svojih shvatanja. Ona je odvratna zato što uopšte ne propagira svoja shvatanja, nego jednostavno obavija čoveka maglom sveta koji mu je tuđ. To nije zmijski jezičak, već opčinjujući pogled udava, to je glib koji guta bespomoćnog čoveka.

Ta gospoda zaboravljaju još i više. Zaboravljaju stvarno vreme i stvarne umne snage svakog čoveka i celog društva. Sta, kada sutra treba da se izabere sakupljač opštinskih dažbina, kada preksutra treba da se glasa za nekog kandidata za skupštinu federalne jedinice ili države, kada se na zboru treba izjasniti protiv poreza na duvan i kao odgovor agitatoru navesti dovoljno činjenica, kada jednostavno treba saznati šta stanovnici Virdžinije misle o tom porezu, kada treba saslušati komplikovani govor obrazovanog govornika, itd.? I kada svaki koliko-toliko savestan čovek zaroni u taj posao, zar će mu ostati vremena i intelektualne snage da misli o socijalnoj revoluciji, o *budućem* uređenju, dok u *sadašnjem* ..⁷ i kada je prvih deset sati radnog dana proveo pored peći za pudlovanje sa teškim žaračem u rukama?

Zar da se posle svega toga govori o osvajanju političkih prava? Ne, za nas ne postoji drugi način: tamo gde tih prava nema, nemamo zašto da se njima bavimo; tamo gde ih ima, ne treba da se njima koristimo, primenjujući pravilo Rostopčina, u vezi sa francuskom armijom 1819. godine: *faire de vide devant eux*.⁸

⁷ Prema izvoru, nekoliko sledećih reči u rukopisu je nečitljivo. (Prim. prev.)

⁸ Pravi se da ih ne primećuješ. (Prim. prev.)

II deo

Prelazimo na najteže ali i najhitnije pitanje našeg programa: koje praktične mere treba preduzeti da bi se ostvario naš ideal?

Već smo rekli da se, prema našem uverenju, taj ideal mora ostvariti socijalnom revolucijom. Pri tom se nimalo ne uljuljukujemo nadom da će već sa prvom revolucijom biti potpuno ostvaren. Naprotiv, verujemo da će za postizanje jednakosti, kakvu skiciramo, zatrebati još mnogo godina, mnogo pojedinačnih, a možda i opštih eksplozija. Ali takođe verujemo, što se zahtevi masa postave već od prve revolucije šire i potpunije i izraze jasnije i realnije, što se već na prvom koraku uništi više formi kulture koje ometaju ostvarenje socijalističkog uređenja i razgradi više snaga i odnosa na kojima se održava sadašnji društveni i državni život – mirnije će biti naredne revolucije, brže će uzastopno slediti unapređenja ljudskih odnosa.

Zato moramo težiti da svoje snage usmerimo na to da se eksplozija ubrza, da se kristalizuju nade i težnje koje su kod većine još nedovoljno formirane, da se na vreme iskoriste okolnosti u kojima bi revolucija imala najpovoljniji rezultat, najzad, da se ona izvede u ime jasno izraženih zahteva, i to onih koje smo prethodno naveli.

Prema tome, treba da izložimo mere kojima se prema našem mišljenju, ti ciljevi mogu postići na najbolji način.

Osim toga, dok smo stvarajući ideal mogli više da idemo logičkim putem, sada će naš glavni oslonac biti iskustvo. Govoreći o idealu mogli smo da polazimo od zajedničkih težnji i nada masa i da zaključujemo koje bi ih društveno uređenje moglo najbolje zadovoljiti (naravno, u skladu sa mišljenjem našeg naroda) i izraziti ideje pravednosti, uvek svojstvene masama. Ipak, ne možemo se zadovoljiti opštim nadama i težnjama našeg naroda; moramo uzeti u obzir čitavo mnoštvo pojedinačnih predstava, misli, odnosa, ponašanja itd., koje ne možemo unapred predvideti, već ih možemo upoznati samo iskustvom.

Dalje, u opštim težnjama masa, u svim narodima, ima mnogo zajedničkog. Zato naši radnici u mnogo čemu sa simpatijom prihvataju nade i težnje koje su izrazili zapadnoevropski radnici. Ali u pitanjima revolucionarne prakse zapadnoevropski primeri se moraju uzimati samo krajnje